तैत्तिरीय संहिता

सद्भास्कर: भाष्योपेत

THAITHARIYA SAMHITHA

ष्ठितोध्वर्युर्वायव्यं वै सोमस्य प्रति-
ष्ठा चमसोस्य प्रतिष्ठा सोमस्स्तो-
मस्य स्तोम उक्थानां ग्रहं वा गृ-
हीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकु-

अप्रतिष्ठितानीत्यप्रति–स्थितानि । उक्थानि । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति–स्थितः । यजमानः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति–स्थितः । अध्वर्युः । [16]वायव्यम् । वै । सोमस्य । प्रतिष्ठेति प्रति–स्था । चमसः । अस्य । प्रतिष्ठेति प्रति–स्था । सोमः । स्तोमस्य । स्तोमः । उक्थानाम् । [17]ग्रहम् । वा । गृहीत्वा । चमसम् । वा । उन्नीयेत्युत्–नीय । स्तोत्रम् ।

---

[16]कदा पुनः प्रतितिष्ठतीत्याह—वायव्यं वा इत्यादि ॥ वायव्यं पात्रविशेषः । यत्र ग्रहा गृह्यन्ते तत्र सोमस्य प्रतिष्ठा तत्र सोमः प्रतितिष्ठतीति । चमसो वायव्यस्य प्रतिष्ठा तत्र वायव्यं प्रतितिष्ठतीति मुख्ये चमसे संपातमवनयतीति । अस्य सोमस्य प्रतिष्ठाभूतस्यापि वायव्यस्य चमसः प्रतिष्ठेति प्राधान्येन निर्दिष्टस्य वायव्यस्यापि अन्वादेशत्वादस्येत्यनुदात्तत्वम् । मत्येव सोममित्यादि । तेषामेव प्रस्तुतत्वात् चमसोस्य सोमस्य प्रतिष्ठेति ॥

[17]कथं पुनः सोमः प्रतिष्ठां गमयितव्य इत्याह—ग्रहं वेत्यादि ॥ ग्रहचमसशब्दाभ्यां विशिष्टाधारवर्तिसोम उच्यते । तत्र ग्रहणं

यत्प्रत्येव सोमꣳ स्थापयति प्रति
स्तोमं प्रत्युकथानि प्रति यजमान-
स्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥

उपाकुर्यादित्युप—आकुर्यात् । [18]प्रतीति । एव । सोमम् । स्थापयति । प्रतीति । स्तोमम् । प्रतीति । उकथानि । प्रतीति । यजमानः । तिष्ठति । प्रतीति । अध्वर्युः ॥ ८ ॥

एव तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्न विꣳश-
तिश्च ॥ २ ॥

ग्रहस्योन्नयनम् । उन्नयनमेव चमसस्य ग्रहणम् । तस्मादुच्यते ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीयेति ॥

[18]एवं हि सोमः प्रतिष्ठां गमित एवेत्याह*—प्रत्येव सोम-मित्यादि ॥ ग्रहचमसशब्दाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं कृतं भवति । ग्रहप्रतिष्ठात्वात् सोमस्य, तस्य चमसप्रतिष्ठात्वात् । ततश्च सोमादीन् प्रतिष्ठापयति, यजमानश्च प्रतितिष्ठति, अध्वर्युश्च प्रति तिष्ठतीत्येव ॥

इति तृतीये प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

---

* क—एवं हि सोमं प्रतिष्ठां गमयित्वैव इत्याह—

यज्ञं वा एतत्सं भरन्ति यत्सोमक्र-
यण्यै पदं यज्ञमुखꣳ हविर्धाने यर्-
हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्-
हि तेनाक्षमुपाञ्ज्याद्यज्ञमुख एव य-
ज्ञमनु सं तनोति प्राञ्चमग्निं प्र हर-

[1]यज्ञम् । वै । एतत् । समिति । भरन्ति । यत् । सोमक्रयण्या इति सोम–क्रयण्यै । पदम् । यज्ञमुखमिति यज्ञ–मुखम् । हविर्धाने इति हविः–धाने । यर्हि । हविर्धाने इति हविः–धाने । प्राची इति । प्रवर्तयेयुरिति प्र–वर्तयेयुः । तर्हि । तेन । अक्षम् । उपेति । अञ्ज्यात् । यज्ञमुख इति यज्ञ–मुखे । एव । यज्ञम् । अनु । स-

[1]अथ हविर्धानयोरक्षोपाञ्जनं विधास्यन्नाह—यज्ञं वा इत्यादि ॥ यज्ञमेवैतत्सम्भरन्ति यत्सोमक्रयण्याः पदं संभरन्ति । यज्ञस्य प्रधानोपकरणत्वात् । यज्ञमुखं हविर्धाने यज्ञस्य मुखमिव उपक्रमणमेवैते हविर्धाने भवतः । हवींषि निधीयन्ते अनयोरिति हविर्धाने शकटे । यस्मादेवं तस्मात् यर्हि यस्मिन् काले हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुः तर्हि तस्मिन्काले तेन पदतृतीयेन अक्षं अक्षस्य धुरं उपाञ्ज्यात् पत्नी । यज्ञमुख एव उपक्रम एव यज्ञं समस्तं अनुसन्तनोति अनुसन्ततं करोति ॥

न्त्युत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांꣳसि प्र वर्तयन्त्यथ वा अंस्यैष धिष्णियो हीयते सोनु ध्यायति स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा ॥ १ ॥ प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यर्हि पशुमा-

मिति । तनोति । [2]प्राश्रम् । अग्निम् । प्रेति । हरन्ति । उदिति । पत्नीम् । एति । नयन्ति । अन्विति । अनाꣳसि । प्रेति । वर्तयन्ति । अथ । वै । अस्य । एषः । धिष्णियः । हीयते । सः । अन्विति । ध्यायति । सः । ईश्वरः । रुद्रः । भूत्वा ॥ १ ॥ प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् । यजमानस्य । शमयितोः । [3]यर्हि । पशुम् । आप्रीतमित्या-प्रीतम् ।

---

[2]प्राश्रमग्निं प्र हरन्तीत्यादयो विधयः ॥ प्राश्रं प्रहरन्ति । पत्नीमुदानयन्ति । अनांसि अनुप्रवर्तयन्ति । अथ वै इदानीं अस्याग्नेः धिष्णियो हीयते प्रहीयते । ततश्च स हीनधिष्ण्योग्निरनुध्यायति अनुचिन्तयति धिष्ण्यविरहितोहम् । स तादृशो रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशूंश्च शमयितोः शमयितुं नाशयितुमीश्वरश्शक्त एव स्यात् ॥

[3]तत्रायं समाधिरित्याह—यर्हीत्यादि ॥ यर्हि यस्मिन् काले पशुमाप्रीतं इष्टकामत्वादीषत्प्रियमिति केचित् यदा—उदञ्चं नय-

प्रीतमुदंश्वं नयन्ति तर्हि तस्यं प-
शुश्रपणꣳ हरेत्तेनैवैनं भागिनं करो-
ति यजमानो वा आहवनीयो यज-
मानं वा एतद्वि कर्षन्ते यदाहव-

उदंश्वम् । नयन्ति । तर्हि । तस्यं । पशुश्रपणमिति पशु-श्रपणम् । हरेत् । तेनं । एव । एनम् । भागिनम् । करोति । [4]यजमानः । वै । आहवनीय इत्यां-हवनीयः । यजमानम् । वै । एतत् । वीति । कर्षन्ते । यत् । आहवनीयादित्यां-हवनीयात् ।

न्ति तर्हि तदानीमेव पशुश्रपणं अग्निं तस्याहवनीयस्यैकदेशं हरेत् तेनैवैनं भागिनं करोति ततश्च भागलाभेन तृप्तः प्रजां पशूंश्च न शमयति ॥

[4]अथाहवनीयात्पशुश्रपणहरणे दोषमाह—यजमानो वा इत्यादि ॥ ततश्च यजमानो निरात्मकस्स्यादिति । समाधत्ते—स वैव स्यात् स एव आहवनीयैकदेशः पशुश्रपणस्स्यात् । ननु चोक्तम् यजमानो निरात्मकस्स्यादिति; ननु चेदमप्युक्तम् 'स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा प्रजां पशून्यजमानस्य शमयितोः' इति । तस्मादग्नेर्भागवत्त्वाय स वैव स्यात् स एव भागतृप्तो यजमानं सात्मानं करिष्यतीति । पक्षान्तरमप्याह—निर्मन्थ्यं वा कुर्यात् पशुश्रपणं यजमानस्य सात्मत्वाय । ननु निर्भागोऽग्निः प्रजां पशून्यजमानस्य नाशयेत्, अत्र स्वयमाचार्येणैव समाधानमुक्तम्—आहवनी-

नीयात्पशुश्रपणꣳ हरन्ति स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वाय यदि पशोरवदानं नश्ये-दाज्यस्य प्रत्याख्यायमवं द्येत्सैव

पशुश्रपणमिति पशु-श्रपणम् । हरन्ति । सः । वा । एव । स्यात् । निर्मन्थ्यमिति निः-मन्थ्यम् । वा । कुर्यात् । यजमानस्य । सात्मत्वायेति सात्म-त्वाय । [5]यदि । पशोः । अवदानमित्यव-दानम् । नश्येत् । आज्यस्य । प्रत्याख्यायमिति प्रति-आख्यायम् । अवेति । द्येत् । सा । एव । ततः ।

यादुल्मुकमादाय अरणी उपसंगृह्य पूर्वं पशोः प्रतिपद्यते निर्म-न्थ्येन वा पशुं श्रपयन्ति वपया तत्सहोल्मुकमाहरन्तीति । एवमुल्मुकस्याग्रतः पशोर्नयनेन अग्निर्भागवान् भवति । तस्य पु-नराहरणेन यजमानश्च सात्मा संपद्यते इति । पुराणगार्हपत्यस्स इत्युच्यत इति केचित् । अस्मिन् पक्षे गार्हपत्यादुल्मुकमादाय दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन सदः परीत्य दक्षिणेन मार्जा-लीयं धिष्ण्यं पर्याहृत्य दक्षिणेन यूपं चाहवनीयं च अतिहृत्य अन्तरेण चात्वालोत्करावुदङुपनिर्हृत्य तेन पशुं श्रपयेयुः ॥

[5]यदि पशोरित्यादि ॥ यावन्ति पशोरवदानानि नश्यन्ति तावत्कृत्व आज्यस्यावद्येत् । छान्दसो णमुल् । यद्वा—तत्प्रत्या-ख्यायं आज्यस्यावद्येत् प्रत्याम्नायतयेति यावत् । सैव ततोवदान-

तत॒: प्राय॑श्चित्ति॒र्ये प॒शुं वि॑म॒थ्नीर॑न्
यस्तान्का॒मये॑ता॒र्ति॒माच्छे॑यु॒रिति॑ कु॒-
वि॒दङ्गेति॒ नमो॑वृक्तिवत्य॒र्चाऽऽग्नी॑ध्रे

प्राय॑श्चित्ति॒: । [6]ये । प॒शुम् । वि॒म॒थ्नीर॒न्निति॑ वि-
म॒थ्नीर॑न् । यः । तान् । का॒मये॑त । आर्ति॑म् ।
एति॑ । ऋ॒च्छेयु॒: । इति॑ । कु॒वित् । अ॒ङ्ग । इति॑ ।
नमो॑वृक्तिव॒त्येति॒ नमो॑वृक्ति–व॒त्या । ऋ॒चा । आ-

विनाशदोषान्मोचनाय प्रायश्चित्तिः, दोषनिर्घातार्थं कर्म प्रायश्चित्तिः, । *प्रायः प्रायेण कर्मणोपगमः तदर्था चित्तिः ज्ञानं प्रायश्चित्तिः, तद्दोषनिर्घातार्थत्वात् । पारस्करादित्वात्सुट् । अ-सुन्नन्तो वा प्रायशब्दः, छान्दसमाद्युदात्तत्वम् ॥

[6]ये पशुमिति ॥ पश्वर्थं ये विमथ्नीरन् विमाथं कलहं कुर्वन्ति यस्तान् कामयेत एते आर्तिमार्छेयुरिति स आग्नीध्रे जुहुयात् नमोवृक्तिशब्दवत्या 'कुविदङ्ग यवमन्तः'† इत्येतया ऋचा । सोऽनेन होमेन एषां विमाथकारिणां नमोवृक्तिं वृङ्क्ते नमोऽन्नं तस्य वर्जनं वृङ्क्ते वर्जयति करोति । रायस्पोषं पुष्णातीति वद्द्रष्टव्यम् । यद्वा— तदेव वर्जनीयवृक्तिः तदेषां वर्जयति । ऊर्यादित्वेन गतित्वात् 'तादौ च' इति नमश्शब्दस्य प्रकृतिस्वरत्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वा । ततस्ते ताजक् तदानीमेव आर्तिमार्छेन्ति नश्यन्ति । इयमृक्

---

* त–'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विनिष्कृतिः' इत्यधिकः पाठः.

† तै. सं. १-८-२१.[5]

जुहुयान्नमोंवृक्तिमेवैषां वृक्ते ताजगा-
र्तिमार्छन्ति ॥ १० ॥

ध्रींध्र इत्याग्नि-इध्रे । जुहुयात् । नमोंवृक्तिमिति
नमः-वृक्तिम् । एव । एषाम् । वृक्ते । ताजक् ।
आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति ॥ १० ॥

भूत्वा ततष्षड्विंशतिश्च ॥ ३ ॥

'स्वाद्धीं त्वा'* इत्यत्र व्याख्याता* । यथा तु खलु यवमुद्गव्रीह्यादि-बहुधान्यवन्तः पुरुषाः यवादीन् सहोत्पद्यमानान् अनुपूर्वं परिपाक्या विधूय पृथक्कृत्य परस्परतः काण्डफलादिभ्यो वा तुषकणादिभ्यो वा पृथक्कृत्य दधति तथा यूयमपि हे देवाः इहेह सर्वत्र एषां भोजनानि कृणुत । केषाम्? ये अस्माकमुपकारिणः बर्हिषः यज्ञस्य नमोवृक्तिं अन्नस्य पशुलक्षणस्य दोषं विनाशं न जग्मुः न गताः न कुर्वन्ति । ये पुनर्नमोवृक्तिं कुर्वन्ति हविर्विनाशयन्ति तेषां भोजनानि मा कार्ष्ट ते तु तद्भावेनानेन होमेन नश्यन्त्विति ॥

इति तृतीये प्रथमे तृतीयोनुवाकः.

---

* तै. सं. १-८-२१.5

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः। तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाꣳ अनु मन्यताम्। इमं पशुं

[1]प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः। जायमानाः। प्रजा इति प्र-जाः। जाताः। च। याः। इमाः। तस्मै। प्रति। प्रेति। वेदय। चिकित्वान्। अन्विति। मन्यताम्। [2]इमम्। पशुम्। पशुपत इति पशु-

[1]अथ पशोरुपाकरणमन्त्रौ—प्रजापतेर्जायमाना इति द्वौ ॥ तत्र प्रथमोनुष्टुप्, द्वितीयस्त्रिष्टुप्। तत्र 'प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोधिपतिः'* इति सर्वाः प्रजाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि। रुद्रस्तु तासामधिपतिः। तत एव ताभ्यां मन्त्राभ्यां पशुं प्रति प्रवेदयति आत्मनोनपराधाय। मन्त्रार्थस्तु—जायमानाः जाताश्च या इमास्तास्सर्वाः प्रजापतेः प्रजाः अपत्यानि। तस्मात्तस्मै प्रजापतये प्रजानामुत्पादयित्रे प्रतिप्रवेदय प्रतिबोधय। हे पशो स चिकित्वान् एतज्ज्ञातवान् अनुमन्यतां त्वदालम्भनमनुजानातु। यद्वा—चिकित्वान् सर्वार्थज्ञः। कित ज्ञाने, छान्दसस्य लिटः क्वसुरादेशः, 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् ॥

[2]अथ द्वितीयः—अत्र प्रत्यक्षवदुच्यते—हे पशुपते पशूनां स्वामिन् ते तव स्वभूतमिमं पशुं अद्येदानीं सुकृतस्यास्य कर्मणो मध्ये स्थाने बध्नामि। सूपमानात्क्तदुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। हे

* तै. सं. ३-१-५[1].

पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये । अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् । प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।

पते । ते । अद्य । बध्नामि । अग्ने । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । मध्ये । अन्विति । मन्यस्व । सुयजेति सु-यजा । यजाम । जुष्टम् । देवानाम् । इदम् । अस्तु । हव्यम् । [3] प्रजानन्त इति प्र-जानन्तः । प्रतीति । गृह्णन्ति । पूर्वे । प्राणमिति प्र-अनम् । अङ्गेभ्यः । परीति । आचरन्तमित्या-चर-

---

अग्ने अग्निरूपेण स्थित भगवन् तदनुमन्यस्य अनुजानीहि । सुयजा सुष्ठु यष्ट्रा शोभनयागहेतुना । यजेर्विच् । अनेन पशुना देवान् यजाम । जुष्टं प्रियं देवानामिदं हव्यं हविरस्तु । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्दः आद्युदात्तः । हवमर्हतीति दण्डादित्वात् यः । त्वया ह्ययमनुमतः सुयट् स्यात् । तथा च सति [इदं हव्यं देवानां प्रियं भवेदिति भावः] ॥

[3]जुहोति—प्रजानन्त इति पञ्चभिः ॥ तत्र प्रथमा त्रिष्टुप् । प्रजानन्तः देवाः पर्याचरन्तं परितः सर्वतो निष्क्रम्य आचरन्तं आभिमुख्येन गच्छन्तं तव प्राणं आत्मानं प्रतिगृह्णन्तु । ततः स्वर्गं

सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोष-
धीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः । येषामीशे
॥ ११ ॥ पशुपतिः पशूनां चतुष्प-
दामुत च द्विपदाम् । निष्क्रीतोयं

न्तम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । याहि । पथिभि-
रिति पथि—भिः । देवयानैरिति देव—यानैः । ओ-
षधीषु । प्रतीति । तिष्ठ । शरीरैः । 'येषाम् । ईशे ।
॥ ११ ॥ पशुपतिरिति पशु—पतिः । पशूनाम् ।
चतुष्पदामिति चतुः— पदाम् । उत । च । द्विपदा-
मिति द्वि—पदाम् । निष्क्रीत इति निः—क्रीतः ।

लोकं याहि गच्छ पथिभिर्देवयानैः देवा यैर्यान्ति तैः पथिभिः ओषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः यज्ञार्थमोषध्यात्मना प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो वर्तस्व । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् ॥

'अथ द्वितीया—येषामिति त्रिष्टुप् ॥ येषां पशूनामीशे ईष्टे पशुपतिः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । चतुष्पदां गवादीनां उत च अपि च द्विपदां मनुष्यादीनां च येषामीष्टे । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य लोपः, 'पादः पत्' इति पद्भावः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इति द्विपदामित्यस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तेभ्यो निष्क्रीतः निष्क्रय्य परिगृहीतः अयं पशुः यज्ञियं यज्ञार्हं भागं एतु गच्छतु यज्ञभागतां प्रतिपद्यताम् । यद्वा—पशुपतेस्स्वभूतेभ्यः पशुभ्यो निष्क्रीतोयं निष्क्रय्य क्रीतः

यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु । ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा च । अग्निस्ताꣳ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया सं वि-

अयम् । यज्ञियम् । भागम् । एतु । रायः । पोषाः । यजमानस्य । सन्तु । [5]ये । बध्यमानम् । अन्विति । बध्यमानाः । अभ्यैक्षन्तेत्यभि—ऐक्षन्त । मनसा । चक्षुषा । च । अग्निः । तान् । अग्रे । प्रेति । मुमोक्तु । देवः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्र-

यज्ञभुजां स्वभूतो भवतु । 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्' इति घः । किं च—रायो धनस्य पशुलक्षणस्य पोषाः पुष्टयः यजमानस्य सन्तु, माऽपक्रामिषुः अस्मात्पशवः । 'ऊडिदम्' इति रायष्षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पति पुत्र' इति सत्वम् ॥

[5]अथ तृतीया—ये बद्धचमानमनु बद्धचमाना इति त्रिष्टुप् ॥ ये बध्यमानमिमं पशुं अनुबध्यमानाः ह्रदयेनानुरज्यमानाः अभ्यैक्षन्त आभिमुख्येन पश्यन्ति मनसा चक्षुषा च न जहति स्नेहानुषङ्गात् कारुण्याद्वा । छान्दसो लङ् । तान् सर्वान् अग्निर्देवः अग्रे प्रथमं प्रमुमोक्तु प्रमुञ्चतु ततो मानसाद्दुःखात् । मुचेः छान्दसश्शपश्श्लुः । प्रजापतिः प्रजानां पतिश्च ततस्तान् मुञ्चतु प्रजया ऐकमत्यं गत इत्यर्थः । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् ॥

दा॒नः । य आ॑र॒ण्याः प॒शवो॑ वि॒श्व-
रू॑पा विरू॑पा॒स्सन्तो॑ बहु॒धैक॑रूपाः ।
वा॒युस्ताꣳ अग्रे॒ प्र मु॑मोक्तु दे॒वः प्र-
जाप॑तिः प्र॒जया॑ संविदा॒नः । प्रमु॒ञ्च-

जयेति॑ प्र—जया॑ । सं॒विदा॒न इति॑ सं—वि॒दा॒नः । [6]ये ।
आ॒र॒ण्याः । प॒शवः॑ । वि॒श्वरू॑पा इति॑ वि॒श्व—रू॒पाः ।
विरू॑पा इति॒ वि—रू॒पाः । सन्तः॑ । ब॒हु॒धेति॑ ब॒हु—
धा । एक॑रूपा इत्येक॑—रू॒पाः । वा॒युः । तान् । अ-
ग्रे॒ । प्रेति॑ । मु॒मो॒क्तु॒ । दे॒वः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-
—प॒तिः । प्र॒जयेति॑ प्र—जया॑ । सं॒वि॒दा॒न इति॑ सं—
वि॒दा॒नः । [7]प्र॒मु॒ञ्चमा॑ना॒ इति॑ प्र—मु॒ञ्चमा॑नाः ॥१२॥

---

[6]अथ चतुर्थी—य आरण्या इति त्रिष्टुप् ॥ ये आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः विश्वरूपाः सर्वरूपान्विताः विरूपाः विविधरूपाः । एवं बहुधा सन्तोपि एकरूपाः एकस्वभावाः नियतैकस्वभावाः अत एवेमं पशुं बध्यमानं अनुबध्यमाना मनसा चक्षुषा चाभ्यैक्षन्त । तान् सर्वान्वायुर्देवः प्रमुमोक्तु वायुरारण्यानां पशूनामधिपतिरिति भावः । शेषं समानम् । एतेन होमेन सर्वे पशवः तृप्ता भवन्त्विति ॥

[7]अथ पञ्चमी—प्रमुञ्चमाना इति त्रिष्टुप् ॥ प्रमुञ्चमानाः इमं पशुं त्यक्त्वा गच्छन्तः यूयं भुवनस्य भूतजातस्य रेतः कारणं

मानाः ॥ १२ ॥ भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतꣳ शशमानं यदस्थाज्जीवं देवानामप्येतु पाथः । नाना प्राणो यजमान-

भुवनस्य । रेतः । गातुम् । धत्त । यजमानाय । देवाः । उपाकृतमित्युप—आकृतम् । शशमानम् । यत् । अस्थात् । जीवम् । देवानाम् । अपीति । एतु । पाथः । [8]नाना । प्राण इति प्र—अनः । य-

---

यागद्वारेणोत्पत्तिहेतुं हे देवाः प्राणाः एतस्य हन्यमानस्य पशोः यूयं यजमानाय गातुं गतिं धत्त दत्त पुण्यान् लोकान् गन्तुं मार्गं कुरुत । यद्वा—यजमानाय गातुं गमनं यजमानेन संगतिं धत्त कुरुत वधादवध्यमानं मा कार्ष्ट । किं च—उपाकृतमिमं पशुं शशमानं संगच्छत् सर्वानवयवान् व्याप्नुवत् । शशप्लुतगतौ उदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश् । अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । यदत्र पशौ अस्थात् तिष्ठति तत्सर्वं पाथः अन्नं मांसलक्षणं देवानां जीवं प्राणं अप्येतु अनु प्रविशतु । एतदुक्तं भवति—पशोरस्य हन्यमानस्य प्राणाः यजमानस्येष्टावाप्तिहेतवः सन्तु, मांसं तु देवतानां स्थितये भवत्विति । तिष्ठतेश्छान्दसो लुङ्, 'गातिस्थ' इति सिचो लुक् ॥

[8]पशुं नीयमानमभिमन्त्रयते—नानेति त्रिष्टुभा ॥ नाना पृथग्भूतः पशुना पशुप्राणेन यजमानस्य प्राणः तेन तदन्वारम्भदो-

स्य पशुना यज्ञो देवेभिस्सह देवयानः । जीवं देवानामप्येतु पाथस्सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामाः ।
यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहत-

जमानस्य । पशुना । यज्ञः । देवेभिः । सह । देवयान इति देव—यानः । जीवम् । देवानाम् । अपीति । एतु । पाथः । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः । [9]यत् । पशुः । मायुम् । अकृत । उरः । वा । पद्भिरिति पत्—भिः । आहत इत्या—

षाभावः । 'मृत्यवे वा एष नीयते'* इत्यादि ब्राह्मणम् । यज्ञश्चः देवेभिः देवैः पशुप्राणैस्सह देवयानः देवान् गन्ता देवानां जीवमप्येतु । पाथः पशुशरीरलक्षणमन्नं च देवानां जीवमप्येतु । ततश्च सत्या अवितथा यजमानस्य कामास्सन्तु ॥

[9]संज्ञप्ते संज्ञप्तहोमं जुहोति—यत्पशुरित्यनुष्टुभा ॥ अकृतेति प्रथमपादान्तः । मायुः दुःखहेतुकश्शब्दः । पद्भिश्च उरआहननं दुःखेन शब्दादिचिकीर्षा सर्वस्य पशोर्जायते, अशक्त्या तु शब्दादिकं तत्र न करोति । अत्र शब्दादिकरणेन तन्निमित्तं चिकीर्षा लक्ष्यते, तेन नित्यो विधिः सत्यसति वा शब्दकरणादौ भवति । अयमर्थः—यद्यस्माद्दुःखात् पशुर्मायुं शब्दं अकृत करोति । छान्दसो लुङ् । यस्माद्वा दुःखादुरः आत्मीयं पद्भिराहते आहन्ति अभिपीडयति एतदुभयं चिकीर्षति, तस्मात्ता-

* तै. सं. ३–१–५[3]

ते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वा-
न्मुञ्चत्वꣳहसः । शमितार उपेतन
यज्ञम् ॥ १३ ॥ देवेभिरिन्वितम् ।
पाशात्पशुं प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं

हते । अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अꣳहसः । [10]शमितारः । उपेतनेत्युप-एतन । यज्ञम् ॥ १३ ॥ देवेभिः । इन्वितम् । पाशात् । पशुम् । प्रेति । मुञ्चत । बन्धात् । यज्ञप-

---

दृशदुःखोपादानप्रभवात् एनसः पापात् विश्वात् विश्वस्मात् । छान्दसः स्मादादेशाभावः । अंहसः पापतमात् । पुनश्श्रुत्या अतिशयो गम्यते । ईदृशात्पापादग्निर्मा मुञ्चतु ॥

[10]वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽध्वर्युर्यजमानश्च—शमितार इत्यनुष्टुभा । 'उपेतन' इति प्रथमपादान्तः ॥ हे शमितारः शमयितारः संस्कर्तारः । ण्यन्तात्तृचि 'शमिता यज्ञे' इति णिलोपो निपात्यते, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । उपेतन उपगच्छत यज्ञं प्रवर्तयतेति यावत् । एतेर्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः, पित्त्वेन कित्त्वाभावाद्गुणः, एङि पररूपत्वम्, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिर्व्यत्ययेन न प्रवर्तते, 'चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् आख्यातं न निहन्यते इति केचित् । उपसर्गस्य तिङन्तेऽनुप्रवेशात् धातोरुदात्तत्वे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वं, 'उदात्तवता तिङा' इति

परि॑ । अदि॑तिः पाशं॒ प्र मु॑मोक्त्वे॒तं
नमः॑ प॒शुभ्यः॑ पशु॒पत॑ये करोमि ।
अरा॒ती॒यन्त॒मध॑रं कृणोमि॒ यं द्वि-
ष्मस्तस्मि॒न्प्रति॑ मुञ्चामि॒ पाश॑म् ।

ति॒मिति॑ य॒ज्ञ—प॒ति॒म् । परि॑ । [11]अदि॑तिः । पाश॑म् ।
प्रेति॑ । मु॒मो॒क्तु॒ । ए॒तम् । नमः॑ । प॒शुभ्य॒ इति॑ प॒-
शु॒—भ्यः॒ । प॒शु॒पत॑य॒ इति॑ प॒शु॒—पत॑ये । क॒रो॒मि॒ ।
[12]अ॒रा॒ती॒यन्त॑म् । अध॑रम् । कृ॒णो॒मि॒ । यम् । द्वि-

समासः । यज्ञो विशेष्यते—देवेभिः देवैः इन्वितं व्याप्तम् । इवि व्याप्तौ, इदित्त्वान्नुम् । किं च—इमं पशुं पाशात् प्रमुञ्चत, यज्ञपतिं यजमानं च बन्धात् सर्वस्माद्दणबन्धात् परिमुञ्चत सर्वतो मुञ्चत ॥

[11-12]पाशान्मुच्यमानं तमनुमन्त्रयते—अदितिरिति द्वाभ्यां जगतीत्रिष्टुभ्भ्यां द्विपदाभ्याम् ॥ अदितिः अदीना पृथिवी देवमाता वा एतं पाशं प्रमुमोक्तु । पूर्ववच्छपश्लुः । पशुभ्यः पशुपतये च नमः करोमि नमस्करोमि अपराधनिवृत्त्यर्थम् । किंच—अरातीयन्तं अस्माकमरातित्वं कर्तुमिच्छन्तं, अरातिमिवाचरन्तं वा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अधरं मत्तो न्यूनं करोमि अस्माभिरविदितं गूढशत्रुं अनेन बद्ध्वा निपातयामीति । अथ यं च वयं द्विष्मः यः प्रकाशोऽस्माभिर्विदितः अस्माकं शत्रुः तस्मिन्नेतं पाशं प्रतिमुञ्चामीति सोऽनेन बद्धो क्रियतामिति ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहꣳ शृतं-
कर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सदक्ष-
स्सतनूर् हि भूत्वाऽथ हव्या जात-
वेदो जुषस्व । जातवेदो वपया ग-

च्छः । तस्मिन्न् । प्रतीति । मुञ्चामि । पाशम् । [13]त्वाम् । उ । ते । दधिरे । हव्यवाहमिति हव्य—वाहम् । शृतंकर्तारमिति शृतं—कर्तारम् । उत । यज्ञियम् । च । अग्ने । सदक्ष इति स—दक्षः । सतनुरिति स—तनुः । हि । भूत्वा । अथ । हव्या । जातवेद इति जात—वेदः । जुषस्व । [14]जातवेद इति जात—

[13]वपामभिजुहोति—त्वामु त इति त्रिष्टुभा ॥ उ इत्यवधारणे । ते देवाः, देवेभिरिन्वितामित्यत्र प्रकृतत्वात् । त्वामेव हव्यवाहं हविषां वोढारं दधिरे धारयामासुः कृतवन्त इत्यर्थः । वहतेर्ण्विः । शृतंकर्तारं शृतं पक्वं हविः कुर्वन्तम् । 'नित्यं पक्वहविषोः' इति शृभावः, पूर्वपदस्य मुमागमश्छान्दसः । उत अपि च यज्ञियं यज्ञसंपादनार्हं । 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्' इति घः । हि यस्मादेवं तस्मात् अथेदानीमेव हे अग्ने सदक्षः सोत्साहः । दक्ष शैघ्र्ये । सतनुः सशरीरः दृढशरीरश्च भूत्वा हे जातवेदः जातप्रज्ञ जातानां वा वेदितः त्वमेवेदं कर्तुमर्हसि । तस्माद्धव्या हव्यानि जुषस्व प्रियस्व तानि वोढुम् । 'शेश्छन्दसि' इति शिलोपः । जातानि वेत्तीति 'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन् ॥

[14]वपां जुहोति—जातवेद इति त्रिष्टुभा ॥ हे जातवेदः

च्छ दे॒वान्त्व॒ꣳ हि होता॑ प्रथ॒मो ब॒भू-
थ॑ । घृ॒तेन॒ त्वं त॒नुवो॑ वर्धयस्व॒
स्वाहा॑कृत॒ꣳ ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ।
स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य॒स्स्वा-

वे॒दः । व॒पया॑ । गच्छ॑ । दे॒वान् । त्वम् । हि । होता॑ । प्र॒थ॒मः । ब॒भूथ॑ । घृ॒तेन॑ । त्वम् । त॒नुवः॑ । व॒र्धय-स्व॒ । स्वाहा॑कृत॒मिति॒ स्वाहा॑—कृ॒तम् । ह॒विः । अ-द॒न्तु॒ । दे॒वाः । [15]स्वाहा॑ । दे॒वेभ्यः॑ । [16]दे॒वेभ्यः॑ ।

वपया देवान् गच्छ वपासारं गृहीत्वा देवसकाशं गच्छ । कस्मादेवमुच्यते? इति चेत्—त्वं हि होता प्रथमः अस्मान्मनुष्यहोतुः पूर्वो बभूथ तस्मादेवं ब्रूमः । तस्मात्तादृशस्त्वं घृतेन तनुवः तनूः देवानां वर्धयस्व । ते च देवाः वर्धिततनवः स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतमिदं हविरदन्तु । यद्वा—स त्वं घृतेन तनुवः आत्मीयाः वर्धयस्व । किमर्थम्? स्वाहाकृतं हविर्देवा अदन्तु तदर्थं त्वयि हि वर्धमानतनौ देवा हविरत्तुं प्रभवन्तीति । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति तनोरुवङादेशः । वृरण्यन्तस्य अचित्तवत्कर्तृकत्वात् ण्यन्तात् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदाभावः । स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वेन गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरत्वम्, निपाता आद्युदात्ताः ॥

[15]पूर्वं परिवप्यं जुहोति—स्वाहा देवेभ्य इति यजुषा ॥ स्वाहा हुतमिदमस्तु देवेभ्यः पुरस्तात्स्वाहाकृतिभ्य इति ॥

[16]उत्तरं जुहोति—देवेभ्यस्स्वाहेति यजुषैव ॥ देवेभ्यः उ-

हा ॥ १४ ॥

प्राजापत्या वै पशवस्तेषाꣳ रुद्रो-
ऽधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ता-

स्वाहा ॥ १४ ॥

ईशो प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वꣳ षोडश च ॥४॥

[1]प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वै । पशवः । तेषाम् । रुद्रः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । यत् । एताभ्याम् । उपाकरोतीत्युप-आकरोति । ता-

परिष्टात्स्वाहाकृतिभ्यः स्वाहुतमस्त्विति । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवाः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राभितो वपाया होमः स परितो वपां भवः परिवप्यः । द्वावप्येतौ एकार्थावेव मन्त्रौ । तत्र वपा भागिभिः अव्यवहितान् देवान् प्रतिपादयितुं प्रथमस्वाहाकारादिरभूत्, द्वितीयस्वाहाकारान्ता स्वाहाकारेण व्यवधानं मा भूदिति ॥

इति तृतीये प्रथमे चतुर्थोनुवाकः.

[1]अथ 'प्रजापतेर्जायमानाः'† इत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्—प्राजापत्या इत्यादि ॥ प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यभूताः सर्वेऽपि पशवः । तेषां सर्वेषामपि रुद्रोधिपतिः स्वामी । यद्यस्मादेताभ्यां 'प्रजापतेर्जायमानाः',† 'इमं पशुम्'† इत्यनुवाकस्य प्रथमा-

*तै. सं. ३-१-५8. † तै. सं. ३-१-४1-2.

भ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्या लभत आत्म-
नोनाव्रस्काय द्वाभ्यांमुपाकरोति द्वि-
पाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृ-
त्य पञ्च जुहोति पाङ्क्ताः पशवः प-

भ्याम् । एव । एनम् । प्रतिप्रोच्येति प्रति–प्रोच्य । एति । लभते । आत्मनः । अनाव्रस्कायेत्यना–व्रस्काय । द्वाभ्याम् । उपाकरोतीत्युप–आकरोति । द्विपादिति द्वि–पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति–स्थित्यै । [2]उपाकृत्येत्युप–आकृत्य । पञ्च । जुहोति । पाङ्क्ताः । पशवः । पशून् । एव । अवे-

भ्यां प्रजापतेः रुद्रस्य च प्रतिपादकाभ्यां पशुमुपाकरोति तस्मात्ताभ्यां देवाभ्यां पशूनां पितृस्वामिभ्यामेवैनं पशुं प्रतिप्रोच्य प्रत्यावेद्य आलभते । तदात्मनोनाव्रस्काय अनपराधाय भवति । अत्र व्रश्चतिं सकारोपधं पठन्ति । तस्माद्धलि कुत्वं, निमित्ताभावात् श्चुत्वं निवर्तते । अथ सङ्ख्यां विशिष्टफलहेतुत्वेन स्तौति—द्वाभ्यामिति । द्वित्वान्वयाद्द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पादः प्रतिष्ठेति पर्यायौ । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[2]उपाकृत्येत्यादि ॥ पशूपाकरणानन्तरं प्रजानन्त इत्यादि पञ्च हव्यानि जुहोति । पङ्क्तिः पञ्चपदा तत्प्रभवाः पशवः । ततः पञ्चत्वान्वयेन तेऽवरुद्धा भवन्ति । पङ्क्तिशब्दात्कुत्सादित्वादण् ॥

शूनेवावं रुन्धे मृत्यवे वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानस्स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै ॥ १५ ॥ यत्पशुर्मायुमकृतेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह यथा-

ति । रुन्धे । [3]मृत्यवे । वै । एषः । नीयते । यत् । पशुः । तम् । यत् । अन्वारभेतेत्यनु–आरभेत । प्रमायुक इति प्र–मायुकः । यजमानः । स्यात् । नाना । प्राण इति प्र–अनः । यजमानस्य । पशुना । इति । आह । व्यावृत्त्या इति वि–आवृत्त्यै ॥ १५ ॥ [4]यत् । पशुः । मायुम् । अकृत । इति । जुहोति । शान्त्यै । [5]शमितारः । उपेतने-

[3]मृत्यव इत्यादिना मारणार्थं नीयमानस्य पशोः अन्वारम्भः यजमानस्य पशुसमानधर्मतामावहेत्, अमङ्गल्यश्च भवति । ततश्च यजमानः प्रमायुको मरणशीलस्स्यात् । छान्दस उकञ् । तस्मादभिमन्त्रणं मन्त्रेण । नाना पृथग्भूतः प्राणो यजमानस्य पशुप्राणादिति यदाह तद्व्यावृत्त्यै यजमानस्य भवति । व्यावृत्तिः पृथग्धर्मता । पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[4]यत्पशुर्मायुमिति संज्ञप्ते जुहोति ॥ तदेनसः शान्त्यै भवति ॥

[5]शमितार उपेतन इति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतः यजमानो-

यजुरेवैतद्वपायां वा आह्रियमाणा-
यामग्नेर्मेधोप क्रामति त्वामु ते द-
धिरे हव्यवाहमिति वपामभि जु-
होत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो शृत-

त्वाय—एतत् । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । [6]वपायाम् । वै । आह्रियमाणायामित्या—ह्रियमाणायाम् । अग्नेः । मेधः । अपेति । क्रामति । त्वाम् । उ । ते । दधिरे । हव्यवाहमिति हव्य—वाहम् । इति । वपाम् । अभीति । जुहोति । अग्नेः । एव । मेधम् । अवेति । रुन्धे । अथो इति । शृतत्वायेति शृत—त्वाय ।

ध्वर्युश्च ॥ तत्र यथा यजुर्वेदाति बन्धाद्यज्ञपतिं परिमुञ्चतेति तथैवैतत्फलं भवति । यजमानस्य यजुर्वेदप्रभवत्वात् ऋगेव यजुरुच्यते ॥

[6]वपायामित्यादि ॥ वपाया आहरणकाले अग्निसकाशात् मेधः यज्ञः अपक्रामति तस्मात् 'त्वामु ते '* इति वपाहोमः तस्मिन् काले क्रियमाणस्य मेधस्यानपक्रमणाय भवति तेनाग्नेरपक्रामन्तं मेधमवरुन्धे अनपक्रमणं करोति 'दधिरे '* इति मन्त्रपदात् । अथो अपि च शृतत्वाय पक्वत्वाय वपाया अभिहोमो भवति । 'शृतंकर्तारम्'* इति दर्शनात् ॥

*तै सं ३-१-४[13].

त्वाय॑ पु॒रस्ता॑त्स्वाहाकृतयो॒ वा अ॒-
न्ये दे॒वा उ॒परि॑ष्टात्स्वाहाकृत॒योऽन्ये
स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य॒स्स्वाहे॒त्याभि-
तो॑ व॒पां जु॒होति॒ ताने॒वोभया॑न्प्री-
णाति ॥ १६ ॥

7पु॒रस्ता॑त्स्वाहाकृतय॒ इति॑ पु॒रस्ता॑त्-स्वाहाकृत-
यः । वै । अ॒न्ये । दे॒वाः । उ॒परि॑ष्टात्स्वाहाकृतय॒
इत्यु॒परि॑ष्टात्-स्वाहाकृतयः । अ॒न्ये । स्वाहा॑ ।
दे॒वेभ्यः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । स्वाहा॑ । इति॑ । अ॒भितः॑ ।
व॒पाम् । जु॒होति॒ । तान् । ए॒व । उ॒भया॑न् ।
प्री॒णाति॒ ॥ १६ ॥

व्यावृ॑त्त्या अ॒भितो॑ व॒पां पञ्च॑ च ॥ ५ ॥

7अथ परिवप्यहोममन्त्रयोस्स्वाहाकारस्य स्थानव्यत्यासकारणं प्रदर्शयितुमाह—पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा इत्यादि ॥ 'जातवेदो वपया गच्छ देवान्'* इति ये वपाभाजो देवाः तैरात्मनोऽव्यवधानार्थं अन्ये ये देवाः वपाहोमात्पूर्वं भाविनः पुरस्तात्स्वाहाकृतयोभवन् पुरस्तात्स्वाहाकृतेन मन्त्रेण होमः । एवं कुर्वन् तानुभयान् देवान् प्रीणाति ॥

इति तृतीये प्रथमे पञ्चमोनुवाकः.

---

* तै. सं. ३-१-४4.

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्यर्चाऽऽग्नी-

[1—5]यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा—देवतम् । यज्ञम् । उपचरतीत्युप—चरति । एति । देवताभ्यः । वृश्च्यते । पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा—देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्च्यते । वसीयान् । भवति । आग्नेय्या । ऋचा । आग्नीध्रमित्याग्नि—इध्रम् । अभीति । मृशेत् । वैष्ण-

[1—5]यो वा इत्यादि ॥ या यस्य देवता तद्यथादेवतं, ततोन्यदयथादेवतम् । तृतीयाया आमादेशः । यथायथमनवगते देवतासम्बन्धे यज्ञसाधनैर्यो यज्ञमुपचरति अनुतिष्ठति स देवताभ्यः अज्ञाताभ्य आवृश्च्यते परिहीयते ततः पापयान् भवति पापतरो भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । वसीयान् वसुमत्तरः । आग्नेय्यर्चेत्यादि । 'अग्ने नय'* इत्याग्नेयी ऋक् । 'इदं विष्णुः'† इति वैष्णवी । 'अग्न आयूंषि'‡ इति ऋगाग्नेयी । 'आ वायो भूष'§ इति वायव्या । 'आघा ये अग्निमिन्धते'¶ इत्यैन्द्री । एवं कुर्वन् यथायथमवगताभिर्देवताभिः यज्ञमुपचरति ततो देवताभ्यो न वृश्च्यते

* सं १–१–१४.[9] † सं १–२–१३[4]. ‡ सं १–३–१४[23].
§ सं १–४–४[7]. ¶ ब्रा २–४–५.

ध्रमभि मृशेद्वैष्णव्या हविर्धानमाग्ने-
य्या स्रुचौ वायव्यया वायव्यान्यै-
न्द्रिया सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप
चरति न देवताभ्य आ वृश्च्यते व-
सीयान्भवति युनज्मि ते पृथिवीं ज्यो-
तिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण
॥१७॥ ते सह युनज्मि वाचꣳ स-

व्या । हविर्धानमिति हविः—धानम् । आग्नेय्या । स्रुचः । वायव्यया । वायव्यानि । ऐन्द्रिया । सदः । यथादेवतमिति यथा—देवतम् । एव । यज्ञम् । उपेति । चरति । न । देवताभ्यः । एति । वृश्च्यते । वसीयान् । भवति । [6]युनज्मि । ते । पृथिवीम् । ज्योतिषा । सह । [7]युनज्मि । वायुम् । अन्तरिक्षेण ॥ १७ ॥ ते । सह । [8]युनज्मि । वाचम् । सह ।

वसीयान् भवति । आग्नेय्यादिषूदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे 'उदात्तयणः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

[6—8]महापरिधीन् परिदधाति—युनज्मि त इति तिसृभिरेकपदाभिः जगतीभिः । तत्र मध्यमं—युनज्मीति ॥ हे अग्ने ते तव पृथिवीं पृथिवीस्थानीयं मध्यमं परिधिं ज्योतिषा दीप्त्या सह तव समीपे युनज्मि । यद्वा—हे मध्यमपरिधे अनेन यागेन पृथिवीं ज्योतिषा अग्निना सह युनज्मि दक्षिणं वायुमन्तरिक्षेण सह तव युनज्मि ।

ह सूर्येण ते युनज्मि तिस्रो विपृच-
स्सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपाꣳशोः पात्रमसि सोमो
देवता त्रिष्टुप्छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्र-

सूर्येण । ते । [9]युनज्मि । तिस्रः । विपृच इति
वि-पृचः । सूर्यस्य । ते । [10]अग्निः । देवता । गा-
यत्री । छन्दः । उपाꣳशोरित्युप-अꣳशोः । पा-
त्रम् । असि । [11]सोमः । देवता । त्रिष्टुप् । छन्दः ।
अन्तर्यामस्येत्यन्तः-यामस्य । पात्रम् । असि ।

समानमन्यत् । उत्तरं सूर्येण सह वाचं तव युनज्मि । शिष्टं समानम् ॥

[9]स्रुचोऽभिमृशति—युनज्मि तिस्र इति जगत्यैकपदया ॥ युनज्मि तिस्रः स्रुचः जुहूपभृद्ध्रुवाः विपृचः विपृक्ताः पृथग्भूताः सूर्यस्य सोमस्य* सूर्यस्य सम्बन्धिनो वा तव संबन्धिनीः युनज्मि । त्वदर्थं वा ॥

[10]पात्राणि सादितान्यभिमृशति—अग्निर्देवतेत्यादिभिः ॥ दशैते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । अग्निस्तव देवता, गायत्री छन्दः उपांशोः ग्रहस्य पात्रमसि त्वमिति । एवं सर्वत्र । 'उपाद्द्व्यजजिनम्' इत्युपांशुशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[11]अन्तर्यामग्रहस्य पात्रमसि । 'अन्तरपरिग्रहे' इति गतित्वात्थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

---

*क—पात्रकस्य.

मसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्र-
वायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देव-
ताऽनुष्टुप्छन्दो मित्रावरुणयोः पात्र-
मस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्वि-

[12]इन्द्रः । देवता । जगती । छन्दः । इन्द्रवायुवोरि-
तीन्द्र–वायुवोः । पात्रम् । असि । [13]बृहस्पतिः ।
देवता । अनुष्टुबित्यनु–स्तुप् । छन्दः । मित्रावरु-
णयोरिति मित्रा–वरुणयोः । पात्रम् । असि ।
[14]अश्विनौ । देवता । पङ्क्तिः । छन्दः । अश्विनोः ।

---

[12]इन्द्रवाय्वोस्सम्बन्धी ऐन्द्रवायवो ग्रहः; तस्य पात्रमसि । 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधः' इत्यनङ् न क्रियते । 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वे च कृते 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

[13]बृहस्पतिर्देवता । 'तद्बृहतोः' इति सुट्, वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । समासे बृहच्छब्दः प्रायेणाद्युदात्तः । मित्रावरुणयोस्सम्बन्धिनः मैत्रावरुणस्य वा ग्रहस्य पात्रमसि । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[14]पङ्क्तिः पञ्चपदा । अश्विनोस्सम्बन्धिनः आश्विनस्य ग्रहस्य पात्रमसि ॥

नोः पात्रमसि सूर्यो देवता बृहती
॥ १८ ॥ छन्दश्शुक्रस्य पात्रमसि
चन्द्रमा देवता सतोबृहती छन्दो
मन्थिनः पात्रमसि विश्वे देवा दे-
वतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पा-

पात्रम् । असि । [15]सूर्यः । देवता । बृहती ॥ १८ ॥ छन्दः । शुक्रस्य । पात्रम् । असि । [16]चन्द्रमाः । देवता । सतोबृहतीति सतः—बृहती । छन्दः । मन्थिनः । पात्रम् । असि । [17]विश्वे । देवाः । देवता । उष्णिहा । छन्दः । आग्रयणस्य । पात्रम् ।

---

[15]बृहतीशब्दे 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । शुक्रस्य ग्रहस्य पात्रमसि ॥

[16]सतोबृहती नाम बृहतीविशेषः । 'त्रिभिर्द्वादशकैर्महाबृहती । सतोबृहती ताण्डिनः'* । छान्दसष्षष्ठ्या अलुक्, दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'शतुरनुमः' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

[17]उष्णिक्, उष्णिहा इति पदद्वयमपि भवति । आग्रयणस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाल्यसि ॥

---

*पिं. सू. ३-३५, ३६. 'त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती' इति पाठः.

त्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्था-
नां पात्रमसि पृथिवी देवता विरा-
ड्छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥ १९ ॥
इष्टर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः

असि । [18]इन्द्रः । देवता । ककुत् । छन्दः । उक्था-
नाम् । पात्रम् । असि । [19]पृथिवी । देवता । विराडिति
वि-राट् । छन्दः । ध्रुवस्य । पात्रम् । असि ॥ १९ ॥

अन्तरिक्षेण बृहती त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

[1]इष्टर्गः । वै । अध्वर्युः । यजमानस्य । इष्टर्गः ।

---

[18]ककुप् उष्णिग्विशेषः । 'मध्ये चेद्द्वादशाक्षरः ककुप्'* । उक्थानां सम्बन्धिनः उक्थस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाली वा ॥

[19]विराट् दशाक्षरा । ध्रुवस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाल्यसि ॥

इति तृतीये प्रथमे षष्ठोनुवाकः.

---

[1]इष्टर्ग इत्यादि ॥ यागेन निमित्तेनार्तैः प्रयोजयिता इष्टर्गः अध्वर्युः यजमानस्य । पृषोदरादिः । यजेरिष्टः, ऋच्छतेरर्गः । प्रमा-

---

*पिं. सू. ३-१९. 'ककुम्मध्ये चेदन्त्यः' इति पाठः.

खलु वै पूर्वोर्षुः क्षीयत आसन्या-
न्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशं-
स्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुया-
दात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्मं

खलु । वै । पूर्वः । अर्षुः । क्षीयते । आसन्यात् ।
मा । मन्त्रात् । पाहि । कस्याः । चित् । अभिशं-
स्त्या इत्यभि—शस्त्याः । इति । पुरा । प्रातर-
नुवाकादिति प्रातः—अनुवाकात् । जुहुयात् । आ-
त्मने । एव । तत् । अध्वर्युः । पुरस्तात् । शर्म ।

दालस्यादिना अध्वर्योरपचारेण तन्निमित्तेन वा परापचारादिना यजमानस्यार्तिमार्छेति इष्टर्गः इत्येतदुक्तं* भवतीत्याचार्याः । दर्वीस्थानीय इत्येके । भवतु इष्टर्गस्य का क्षतिरिति चेदाह—इष्टर्गो हि अर्षुः आर्तिं गच्छतः पूर्वः क्षीयते प्रथममेव आर्तिं गच्छति; तन्निबन्धनत्वादार्तेः । ऋच्छतेस्तुः, षकारोपजनः छान्दसः । तस्मादध्वर्युणा आत्मनश्शर्मणे यत्कर्तव्यम् । तद्विदधाति—आसन्यादिति । महारात्र उत्थाय पुरा पुरस्तात्प्रातरनुवाकात् आग्नीध्रीये अनेन मन्त्रेण जुहुयात् । ततोऽध्वर्युरात्मन एवार्थं पुरस्तात् शर्म सुखं आर्त्यभावं नह्यते बध्नाति करोतीत्यर्थः, तद्यजमानस्याप्यनार्त्यै भवतीति । मन्त्रार्थस्तु—आसन्यात् आस्ये भवान्मन्त्रात् अभिचारमन्त्रात् । यद्वा—शापादिस्वरूपात् । आनुपूर्व्या व्या-

*क.—उष्णगृह इत्येवेदमुक्तम्.

नह्यते॑ऽनात्यै॑ संवे॒शाय॑ त्वोपवे॒शाय॑
त्वा गाय॒त्रिया॑स्त्रि॒ष्टुभो॒ जग॑त्या अ॒भि-
भू॑त्यै॒ स्वाहा॒ प्राणा॑पानौ॒ मृ॒त्योर्मा॑ पा-

नह्यते॒ । अना॑त्यै । [2-1]सं॒वे॒शायेति॑ सं॒—वे॒शाय॑ । त्वा॒ ।
उ॒प॒वे॒शायेत्यु॑प—वे॒शाय॑ । त्वा॒ । गा॒य॒त्रि॒याः॑ । त्रि॒-
ष्टुभः॑ । जग॑त्याः । अ॒भिभू॑त्या॒ इत्य॒भि—भू॑त्यै॒ ।
स्वाहा॑ । [5]प्राणा॑पानाविति॒ प्राण॑—अ॒पा॒नौ॑ । मृ॒त्योः ।
मा॒ । पा॒त॒म् । [6]प्राणा॑पानाविति॒ प्राण॑—अ॒पा॒नौ॑ ।

हरणेन वा आसन्यो मन्त्रः इत्याचार्याः । कस्याश्चित् कुतश्चित् अभिशस्त्या अभिशंसनात् पापात् मा पाहि । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आस्यशब्दस्य छान्दस आसन्भावः । अथ वै भवति यो वै छन्दोभिरभिभवति संसुन्वतोरभिभवतीति परस्परस्पर्धया कृतः संवादो विद्विषाणयोरेव एककाले यष्ट्रोः; न पितापुत्रादीनाम् । अतः परमान्तादनुवाकस्य तद्विषया मन्त्रा ब्राह्मणानि च ॥

[2—1]तत्र संसुन्वतोर्यथा य इतरमभिबुभूषति स महारात्र उत्थायाग्नीध्रे तिस्रोभिभूतीर्जुहोति—संवेशाय त्वेत्यादिभिः ॥ संवेशः शयनं उपवेशः आसनम् । तदर्थं गायत्र्या अभिभूत्यै । यया गायत्र्या विश्वमभिभवति तस्यै तदर्थम् । तद्वदहमपि प्रतिपक्षमभिभूयासम् । त्वां स्वाहुतं करोमीति । एवं त्रिष्टुब्जगत्योरपि । उभयत्रापि 'संवेशाय त्वा' इत्यादिकमनुषज्यते । संवे-

तं॒ प्रा॒णा॒पा॒नौ मा मां॒ हा॒सि॒ष्टं॒ दे॒-
व॒तासु॒ वा ए॒ते प्रा॒णा॒पा॒नयोः॥२०॥
व्याय॑च्छन्ते॒ येषा॒ꣳ॒ सोम॑स्स॒मृच्छते॑

मा । मा । हा॒सि॒ष्ट॒म् । [7]दे॒वता॑सु । वै । ए॒ते । प्रा॒-
णा॒पा॒नयो॒रिति॑ प्राण—अ॒पा॒नयोः॑ ॥ २० ॥ व्याय॑-
च्छन्त॒ इति॑ वि—आय॑च्छन्ते । येषा॑म् । सोमः॑ ।

शाय त्वोपवेशाय त्वा त्रिष्टुभोभिभूत्यै स्वाहा संवेशाय त्वोपवे-
शाय त्वा जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा इति ॥

[5–6]अथ द्वे प्राणाहुती जुहोति—प्राणापानावित्यादि ॥ हे
प्राणापानौ मा मृत्योः मरणात् पातं रक्षतम् । हे प्राणा-
पानौ मा मा हासिष्टं त्यक्त्वा मां मा गच्छतम् । 'यमरम-
नमाताम्' इतिसागिटौ ॥

[7]अनयोर्मन्त्रयोर्ब्राह्मणम्—देवतास्वित्यादि ॥ एते खलु देव-
तासु प्राणापानयोः प्राणापाननिमित्तं व्यायच्छन्ते विप्रतिपद्यन्ते
ममैतौ स्यातामिति । अकर्मसंयोगेऽपि हि सप्तमी दृश्यते यथा—
'तस्यै पयसि व्यायच्छन्त'* इति । येषां सोमः समृच्छते
संगच्छते स्पर्धया सोमान्तरेण सह सूयते । यद्वा—समृच्छते
विनश्यति सोमान्तरेण संसर्गात् । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् ।
यमेस्तु 'आङो यमहनः' इति तस्मादनेन मन्त्रेण प्राणापानयो-
रात्मनो लाभं प्रार्थयतः इति भावः ॥

---

*तै. ब्रा. २-१-६.

संवेशार्य त्वोपवेशाय त्वेत्याह छ-
न्दाᳫंसि वै संवेश उपवेशश्छन्दो-
भिरेवास्य छन्दाᳫंसि वृङ्क्ते प्रतिव-
न्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरु-

समृच्छत इति सं-ऋच्छत । [8]संवेशायेति सं-वे-
शाय । त्वा । उपवेशायेत्युप-वेशाय । त्वा । इ-
ति । आह । छन्दाᳫंसि । वै । संवेश इति सं-
वेशः । उपवेश इत्युप-वेशः । छन्दोभिरिति छन्दः
-भिः । एव । अस्य । छन्दाᳫंसि । वृङ्क्ते । [9]प्रति-
वन्तीति प्रति-वन्ति । आज्यानि । भवन्ति । अ-
भिजित्या इत्यभि-जित्यै । मरुत्वतीः । प्रतिपद

[8]अथ संवेशायेत्यादीनामभिभूतिमन्त्राणां ब्राह्मणम्—संवेशाय त्वेत्यादि ॥ तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । छन्दांसि वै संवेश उपवेश इति । संवेशोपवेशहेतवः छन्दांसीत्यर्थः । तस्मादीदृशैश्छन्दोभिः प्रथममेवाभिभूतिहोमेन आत्मसात्कृतैः कृतकृत्यः केन चिदनभिभवनीयः सुखी सम्पन्नोयं अस्य प्रतियष्टुस्सम्बन्धीनि छन्दांसि वृङ्क्ते वर्जयति तत्सकाशादपनयति ततः सोभिभूतो भवतीति । एवमेकयाजिनः । सात्रिणां तु पञ्चाभिभूतीर्विधास्यति—संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा इति ॥

[9]संस्तुन्वतोरध्वर्यूणामुक्तम् । अथ छन्दोगानां विषय एवेदमुच्यते—

त्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे बृह-
द्रथन्तरे भवत इयं वाव रथन्तर-
मसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वा-

इति प्रति-पदः । विजित्या इति वि-जित्यै । उ-
भे इति । बृहद्रथन्तरे इति बृहत्-रथन्तरे । भवतः ।
10 इयम् । वाव । रथन्तरमिति रथं-तरम् । असौ ।
बृहत् । आभ्याम् । एव । एनम् । अन्तः । एति ।
अद्य । वाव । रथन्तरमिति रथं-तरम् । श्वः । बृ-

प्रेतिवन्तीति ॥ प्रेतिवन्ति चैतिवन्ति चेत्याचार्याः, ब्राह्मणान्तरे दर्शनात् 'एतिवन्ति'* इति । आज्यानि स्तोत्राणि प्रेतिवन्ति प्रगमनवन्ति, एतिवन्ति आगमनवन्ति च भवन्ति 'प्र वो वाजाः,'† 'अग्न आ याहि'† इति यथा । प्रकृष्टगत्यन्वयादभिजित्यै आभिमुख्येन जयाय भवति । यद्वा प्रथममेव योभिजयस्तीत्सद्ध्यै भवति । मरुत्वतीरिति । आज्यानां प्रतिपदः प्रथमा ऋचः मरुत्वतीः मरुत्वत्यः मरुच्छब्दवत्यो भवन्ति यथा 'इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते'‡ इत्याद्याः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'मरुतो वै देवानामपराजितमायतनम्'* इति प्रतिपत्सु मरुदन्वयः विजित्यै विशेषेण जयाय भवति । पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उभे इति । उभे अपि बृहद्रथन्तरे सामनी भवतः ॥

10 अथ ते प्रशंसति—इयमित्यादि ॥ इयं पृथिवी रथन्तरं, असौ द्यौः बृहत्, तस्मादीदृशे उभे अपि सामनी गायेत् ।

---

*तै. ब्रा. १-४-६. †तै. ब्रा. ३-५-२. ‡ऋ. ७-१-४०.

व रथन्तरꣳ श्वो बृहद॒द्याश्वादे॒वैनम॒-
न्तरेति भू॒तम् ॥ २१ ॥ वाव रथ-
न्तरं भाविष्यद्बृहद्भू॒ताच्चै॒वैनं भवि-
ष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथ-
न्तरमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चै॒वैन॒-
मपरिमिताच्चान्तरेति विश्वामित्र-

हृत् । अ॒द्याश्वादित्य॑द्य-श्वात् । ए॒व । ए॒नम् । अ॒-
न्तः । ए॒ति । भू॒तम् ॥ २१ ॥ वाव । र॒थ॒न्त॒र-
मिति रथं-त॒रम् । भ॒वि॒ष्यत् । बृ॒हत् । भू॒तात् ।
च॒ । ए॒व । ए॒नम् । भ॒वि॒ष्यतः । च॒ । अ॒न्तः ।
ए॒ति । परि॑मित॒मिति॒ परि॑-मि॒तम् । वाव । र॒थ-
न्त॒रमिति रथं-त॒रम् ।अप॑रिमित॒मित्यप॑रि-मि॒तम् ।
बृ॒हत् । परि॑मिता॒दिति॒ परि॑-मि॒तात् । च॒ । ए॒व ।
ए॒नम् । अप॑रिमिता॒दित्यप॑रि-मि॒तात् । च॒ । अ॒-
न्तः । ए॒ति । [11]विश्वामित्रजमदग्नी इति विश्वामि-

आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां एनं शत्रुमन्तरेति अन्तरितं करोति आभ्यां प्रच्यावयति । यागनिर्वृत्तिद्वारेण द्यावापृथिव्यादीनां प्रवृत्तिहेतुत्वात् तादात्म्येन स्तुतिः । अद्याश्वादस्मादह्नः उत्तरस्मादह्नश्चेत्यर्थः । अद्य च श्वश्च अद्याश्वम् । 'अच्' इति योगविभागादच्समासान्तः, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । परिमितात् देशादेः । इति छन्दोगानाम् ॥

[11]अथ होतॄणाम्—विश्वामित्रजमदग्नी इति ॥ वीर्यनिमित्तं स्प-

जमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताꣳ स एत-
ज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत्तेन वै स व-
सिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्यꣳ
शस्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमा-
नो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यस्य भूयाꣳ-

त्र–जमदग्नी । वसिष्ठेन । अस्पर्धेताम् । सः । एतत् ।
जमदग्निः । विहव्यमिति वि–हव्यम् । अपश्यत् ।
तेन । वै । सः । वसिष्ठस्य । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
अवृङ्क्त । यत् । विहव्यमिति वि–हव्यम् । श-
स्यते । इन्द्रियम् । एव । तत् । वीर्यम् । यजमा-
नः । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते । [12]यस्य । भूयाꣳसः ।

र्धां कृतवन्तौ । तत्र जमदग्निवसिष्ठयोः स्पर्धया संसुन्वतोः ज-
मदग्निः एतद्विहव्यं अपश्यत् अस्त्रविशेषो विहव्यम् । 'अगस्त्य-
स्य कयाशुभीयं शस्यम्' इत्याचार्याः; ब्राह्मणान्तरे* दर्शनात् । तत्र
'सजनीयं'* सजनशब्दवन्मन्त्रो भवति । विहवे साधु विहव्यम्
इति । निष्केवल्ये 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'† इत्यस्य स्थाने 'यो जात
एव'‡ इति भवति । 'कयाशुभीयं'* कयाशुभाशब्दवत्, मरुत्वतीये
'कया शुभा सवयससनीळाः'§ इति । इति होतॄणाम् ॥

[12]यस्येत्यादि ॥ यज्ञक्रतवः सोमयागाः भूयांसो बहुतराः

* सं. ७-५-५.
† तै ब्रा २–५–४.
‡ सं. १-७-१२.
§ ऋ. २–३–२४.

सो यज्ञक्रतव इत्याहुस्स देवता वृ-
क्के इति यद्यग्निष्टोमस्सोमः परस्ता-
त्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यस्स्यादं-
तिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य

यज्ञक्रतव इति यज्ञ-क्रतवः । इति । आहुः । सः । देवता । वृङ्क्के । इति । [13]यदि । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । सोमः । परस्तात् । स्यात् । उक्थ्यम् । कुर्वीत । यदि । उक्थ्यः । स्यात् । अति-रात्रमित्यति-रात्रम् । कुर्वीत । यज्ञक्रतुभिरि-

---

महत्तराः । एतदुक्तं भवति—यस्य आत्मियः क्रतुः परकीयात्क्रतोर्भूयान्भवति स भूयःक्रतुः अल्पीयःक्रतोः देवता वृङ्क्के इत्याहुः यज्ञविदः ॥

[13]तस्माद्यदि अग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यात् परत्र प्रतियष्टरि स्यात् यद्यसावग्निष्टोमं कुर्यात् स्वयमुक्थ्यं ततो भूयांसं कुर्वीत । अथ यद्युक्थ्यस्सोमः परस्तात्स्यात् स्वयं ततो भूयांसं अतिरात्रं कुर्वीत । एवं यज्ञक्रतुभिरपि कृतैरेवास्य प्रतियष्टुः देवता वृङ्क्के ततस्स देवताभिर्हीनो भवति । स्वयन्तु देवतावत्तया वसीयान् भवति वसुमत्तरो भवति । 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः' इति टिलोपः ॥

देवता वृङ्क्ते वसीयान्भवति ॥ २२ ॥
निग्राभ्यास्स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्प-
यत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्प-
यत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्प-

ति यज्ञक्रतु–भिः । एव । अस्य । देवताः । वृङ्क्ते ।
वसीयान् । भवति ॥ २२ ॥

प्राणापानयोर्भूतं वृङ्क्तेऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

[1]निग्राभ्या इति नि–ग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुत
इति देव–श्रुतः । आयुः । मे । तर्पयत । प्राण-
मिति प्र–अनम् । मे । तर्पयत । अपानमित्यप–
अनम् । मे । तर्पयत । व्यानमिति वि–अनम् ।
मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत । श्रोत्रम् ।

इति तृतीये प्रथमे सप्तमोनुवाकः.

---

[1]निग्राभ्यासु यजमानं वाचयति—निग्राभ्यास्स्थेति ॥ निगृह्य-
ते नियमेन गृह्यते सोम आभिरिति निग्राह्याः । 'कृत्यल्युटो
बहुलम्' इति करणे कृत्यः, 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । हे
आपः निग्राभ्याः स्थ । देवश्रुतः देवैश्श्रूयते इति कर्मणि

यत् श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्प-
यत वाचं मे तर्पयतात्मानं मे तर्प-
यताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्प-
यत पशून्मे तर्पयत गृहान्मे तर्पयत
गणान्मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत
तर्पयत मा ॥ २३ ॥ गणा मे मा

मे । तर्पयत । मनः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत । अङ्गानि । मे । तर्पयत । प्रजामिति प्र-जाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । तर्पयत । गृहान् । मे । तर्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । सर्वगणमिति सर्व-गणम् । मा । तर्पयत । तर्पयत । मा ॥ २३ ॥ गणाः । मे । मा ।

क्विप् । देवानामपि सदसि प्रख्याता इत्यर्थः । ता यूयं मे मम आयुस्तर्पयत वर्धयत । सर्वं निगदसिद्धम् । ण्यन्तात्पचाद्यच्, 'पुंसि संज्ञायाम्' इति वा घः । ते प्राणादयः । णेश्च लुक् । व्यानमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । आत्मानं शरीरम् । गणास्सम्बन्धिनो मित्रादयः । सर्वगणं सर्वैर्गणैस्संवृतम् । किं बहुना—मां सर्वदा तर्पयत । तिङः परत्वान्न निहन्यते । किं च—मे गणाः मा वितृषन् वितृष्णा मा भूवन् सस्नेहा एव नित्यं भूयासुः । पुषादित्वादङ् ॥

वि तृ॑षन्नोष॑धयो॒ वै सोम॑स्य॒ विशो॒ विश॒ः खलु॒ वै राज्ञ॒ः प्रदा॑तोरीश्व॒रा ऐन्द्रस्सोमोऽवी॑वृधं वो॒ मन॑सा सु-

वीति॑ । तृ॒षन्न् । [2]ओष॑धयः । वै । सोम॑स्य । विशः॑ । विशः॑ । खलु॑ । वै । राज्ञः॑ । प्रदा॑तो॒रिति॑ प्र-दा॒तोः । ई॒श्व॒राः । ऐ॒न्द्रः । सोमः॑ । अवी॑वृधम् । वः॒ । मन॑सा । सु॒जा॒ता॒ इति॑ सु-जा॒ताः । ऋत॑-

[2]अभिप्रोष्यन् ओषधीभ्यो राजानं निर्याचते—अवीवृधं व इति त्रिष्टुभा । तस्येदं प्रथममेव ब्राह्मणम्—ओषधयो वा इत्यादि ॥ सोमस्य राज्ञः ओषधयो विशः प्रकृतयः । राज्ञ-श्च प्रदातोः राजानं प्रदातुं विशः खलु ईश्वरास्समर्थाः । तस्य तदधीनयोगक्षेमत्वात् । ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ इति तोसुन् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यथा—‘समुद्रस्य न पिबन्ति’* इति । ‘न लोकाव्यय’ इति कर्मणि षष्ठ्या न प्रतिषेधः । ‘तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः’ इति वचनात् । किं च—सोमोयमैन्द्रः इन्द्रदेवत्यः । तस्मात् ‘अ-वीवृधम्’ इत्यादिकामृचं यदाह सोमं याचमानं तेनौषधीभ्य एनं निर्याच्य निष्कृष्य याचित्वा अभिषुणोति । कीदृशीभ्यः? स्वा-यै विशः आत्मीयाभ्यः प्रकृतिभ्यः । व्यत्ययेनैकवचनं चतुर्थी च । किं च—स्वायै देवतायै आत्मीयायाश्च देवतायाः इन्द्रात् एनं निर्याच्याभिषुणोतीति । मन्त्रार्थस्तु—अवीवृधं वर्धयामि वः युष्मान् मनसा हे ओषधयः । छान्दसो लुङ्, ‘उर्ऋत्’

*तै. ब्रा. २-२-९.

जाता ऋतप्रजाता भग इद्वस्स्याम।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधस्संविदाना अनु
मन्यन्ताꣳ सवनाय सोममित्याहौ-
षधीभ्य एवैनꣳ स्वायै विशस्स्वायै

प्रजाता इत्यृत–प्रजाताः । भगे । इत् । वः । स्याम । इन्द्रेण । देवीः । वीरुधः । संविदाना इति सं–विदानाः । अन्विति । मन्यन्ताम् । सवनाय । सोमम् । इति । आह । ओषधीभ्य इत्योषधि–भ्यः। एव । एनम् । स्वायै । विशः । स्वायै । देवतायै ।

इत्युपधाया ऋकारः । हे सुजाताः शोभनजन्मानः सर्वलोकहितार्थं जातत्वात् । हे ऋतप्रजाताः ऋतार्थं यज्ञार्थं प्रकृष्टं जन्म यासां तादृश्यः । आनुषङ्गिको हि लोकोपकारो भवतीनामिति भावः । पदादित्वात् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वः युष्माकं भग इत् भजने एव सदा स्याम । यद्वा—युष्मत्सम्बन्धिनि यज्ञने भगे कर्मणि फललक्षणे ऐश्वर्ये स्याम सर्वे वयमृत्विग्यजमानाः प्रवर्तेमहि । तदर्थं किं कुर्म इति चेत् उच्यते—देव्यः देवनवत्यो भगवत्यः । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वीरुधः विविधं रोहन्त्यः । यद्वा—भगवत्यश्च वीरुधो लतादयश्च सर्वा इन्द्रेण संविदानाः प्रत्येकमिन्द्रेणैकमत्यं गताः । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् । सवनाय यज्ञाय सोममनुमन्यन्तां यथा वयं

दे॒वता॑यै नि॒र्या॑च्या॒भिषु॑णोति॒ यो वै सोम॑स्याभिषू॒यमा॑णस्य ॥ २४ ॥ प्र॒थ॒मो॑ऽ॒ꣳ॒शुस्स्कन्द॑ति॒ स ई॑श्व॒र इ॑न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शून् यज॑मानस्य नि॒र्ह॑न्तो॒स्तम॒भि म॑न्त्रयेता मा॑ऽस्का-

नि॒र्या॑च्येति॑ निः—याच्य॑ । अ॒भीति॑ । सु॒नो॒ति॒ । [3]यः । वै । सोम॑स्य । अ॒भि॒षू॒यमा॑ण॒स्येत्य॑भि—सू॒य-मा॑नस्य ॥ २४ ॥ प्र॒थ॒मः । अ॒ꣳ॒शुः । स्कन्द॑ति । सः । ई॒श्व॒रः । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । प॒शून् । यज॑मानस्य । नि॒र्ह॑न्तो॒रिति॒ निः—हन्तोः । तम् । अ॒भीति॑ । म॒न्त्र॒ये॒त॒ । एति॑ । मा । अ॒स्कान् । स॒ह । प्र॒जयेति॑ प्र—जया॑ । स॒ह । रा॒यः ।

भवतीभिः स्वयूथ्याभिः इन्द्रेण च स्वामिना सहिताभिः अनुज्ञाताः कर्मणि स्याम तथाऽनुमन्यन्तां सोममिति ॥

[3]यो वा इत्यादि ॥ अभिषूयमाणस्य अभिषवे क्रियमाणे सोमस्य यः प्रथमोंशुः स्कन्दति निपतति स यजमानस्य इन्द्रियं चक्षुरादिकं वीर्यं बलं प्रजां पुत्रादिकां पशूंश्च गवादींश्च निर्हन्तोः निष्कृष्य हन्तुमीश्वरस्समर्थस्स्यात् । पूर्ववत्तोसुन् । तस्मात्तत्परिहारार्थं तत्प्रथमं स्कन्नं अंशुमभिमन्त्रयते—आ माऽस्कानिति । मां अस्कान् आगतोसि सह प्रजया सह च रायो धनस्य पशुलक्षणस्य पोषेण पुष्ट्या । इत्थमभ्युदयायैव मदा-

न्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं
मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवै-
तामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्य
प्रजायै पशूनामनिर्घाताय द्रप्सश्च-

पोषेण । इन्द्रियम् । मे । वीर्यम् । मा । निरिति ।
वधीः । इति । आशिषमित्या—शिषम् । एव । ए-
ताम् । एति । शास्ते । इन्द्रियस्य । वीर्यस्य । प्र-
जाया इति प्र—जायै । पशूनाम् । अनिर्घातायेत्य-
निः—घाताय । [4]द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अ-

भिमुख्येन अस्कान् हे अंशो । 'ऊडिदम्' इति रायष्षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । स त्वं मयीन्द्रियं वीर्यं च मा निर्वधीः । यद्वा— 'अस्कान्' इति लोडर्थे छान्दसो लुङ् । सह प्रजया सह रायस्पोषेण मामास्कन्द आगच्छेति । 'वदव्रज' इति वृद्धिः, 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः संयोगान्तलोपः । अनेन मन्त्रेण, 'आ माऽस्कान्' 'मा निर्वधीः' इत्येतामाशिषमाशास्ते इन्द्रियादीनामनिर्घाताय तद्भवति ॥

[4]द्रप्साननुमन्त्रयते—द्रप्सश्चस्कन्देति त्रिष्टुभा ॥ घ्राणेन प्सानीयो भक्षणीयस्सर्वैरत्यल्पत्वाद्द्रप्सः । ईदृशो रसः पृथिवीमनु चस्कन्द, द्यामन्तरिक्षं वाऽनु चस्कन्द स्कन्नः रसभावेन प्रविष्टः। अधुना तस्य स्कन्नस्य इत्थं परिणामं करोमीति दर्शयितुमाह— तद्द्रप्सामिमं पृथिव्याख्ययोनिस्थानीयं अनु अनन्तरं यः पूर्वः पूर्व-

स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २५ ॥

न्विति । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अन्विति । यः । च । पूर्वः । तृतीयम् । योनिम् । अन्विति । सञ्चरन्तमिति सं—चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अन्विति । सप्त । होत्राः ॥ २५ ॥

तर्पयत मा ऽभिषूयमाणस्य यश्च दश च ॥८॥

स्यामृच्यव्यवहितः द्यामिति च पुनरन्तरिक्षाख्या योनिः तं च तृतीयं चादित्यात्मकं योनिं एवं त्रीनपि लोकाननु सञ्चरन्तं अनुक्रमेणाहुतिभावेन सञ्चरन्तम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति प्रथममादित्ये सञ्चरन्तं, 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इत्यनन्तरमन्तरिक्षे सञ्चरन्तं, 'वृष्टेरन्नम्' इति पृथिव्यां सञ्चरन्तं, 'ततः प्रजाः' इत्यनेन क्रमेण अनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि हुतमिव प्रतिष्ठापयामि नासौ विनष्ट इत्यग्नौ हुतमिवैतत्करोमीति । ननु पृथिव्यामन्तरिक्षे वा वृथा निपतितः इति मन्तव्य इति क्वावस्थाप्यते—सप्त होत्राः अनुवषट्कर्तारो होत्रादयस्सप्त होत्राः तासु स्थापयामि यथाहुत इवायमनष्टो भवति । यद्वा—सप्त होत्राः सप्तदिशः स्कन्नव्यतिरिक्ताः तासु सर्वास्विमं जुहोमि हुतमिव लोकानां स्थितये स्थापयामि । लक्षणेऽर्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

इति तृतीये प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

यो वै देवान्देवयशसेनार्पयति मनु-
ष्यान्मनुष्ययशसेन देवयशस्येव दे-
वेषु भवति मनुष्ययशसी मनुष्ये-
षु यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान्गृह्णीया-
त्तानुपाꣳशु गृह्णीयाद्यानूर्ध्वाꣳस्तानु-
पब्दिमतो देवानेव तद्देवयशसेनार्प-

[1]यः । वै । देवान् । देवयशसेनेति देव-यशसेन । अर्पयति । मनुष्यान् । मनुष्ययशसेनेति मनुष्य-यशसेन । देवयशसीति देव-यशसी । एव । देवेषु । भवति । मनुष्ययशसीति मनुष्य-यशसी । मनुष्येषु । यान् । प्राचीनम् । आग्रयणात् । ग्रहान् । गृह्णीयात् । तान् । उपांश्वित्युप-अꣳशु । गृह्णीयात् । यान् । ऊर्ध्वान् । तान् । उपब्दिमत इत्युपब्दि-मतः । देवान् । एव । तत् । देवयशसेनेति देव-यशसेन । अर्पयति । मनुष्यान् । मनुष्यय-

[1]यो वै देवानित्यादि ॥ देवानां यशो देवयशसं स्वकीर्तिः बलं वा देवानां योग्यं यशः । 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच्समासान्तः । अर्पयति प्रापयति । अर्तेर्णिचि 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् । एवं मनुष्ययशसेनार्पयति । देवयशसीति । देवानां योग्येन यशसा देवानां मध्ये अतिशयेन तद्वान् भवति,

यति मनुष्यान्मनुष्ययशसेन देव-
यशस्येव देवेषु भवति मनुष्ययश-
सी मनुष्येष्वग्निः प्रातस्सवने पा-

शसेनेति मनुष्य—यशसेन । देवयशसीति देव—य-
शसी । एव । देवेषु । भवति । मनुष्ययशसीति
मनुष्य—यशसी । मनुष्येषु । [2]अग्निः । प्रातस्सवन
इति प्रातः—सवने । पातु । अस्मान् । वैश्वानरः ।

मनुष्ययशसी च मनुष्येषु भवति । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमो भवतिशब्दो न निहन्यते, विभाषेति वचनात् द्वितीयो निहन्यते । कथं पुनः क्रियमाणेन तेन तेऽर्पिता भवन्तीत्याह— यानित्यादि । आग्रयणाद्ग्रहात्प्राचीनं यान् ग्रहान् गृह्णीयात् । 'विभाषाङ्गिरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । तानुपांशु अव्यक्तमन्त्रं गृह्णीयात्, यानूर्ध्वान् तत उपरितनान् ग्रहान् तानुपब्दिमतः किंचिदुच्चशब्दवतो गृह्णीयात्; नात्युच्चशब्दान् । बदिर् निशामने, 'इन् सर्वधातुभ्यः' इत्युपपूर्वात् बदेश्छान्दस उपधालोपः । समीपस्थैर्यो निशम्यते न दूरस्थैः स उपब्दिश्शब्दविशेषः । तद्वतः उपब्दिमतः । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । 'उपाद्व्यजजिनम्' इत्युपांशुशब्दे उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवानित्यादि । तत् तेन तथाकरणेनेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

[2]यत्र बहिष्पवमानं साम आरब्धुमाग्नीध्रस्य पुरस्तात् प्रसृप्स्यन्तो भवन्ति तत्रान्वारब्धेषु तेषु आहवनीये स्रुवेणाहुतिं जुहोति—

त्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्व-
शंम्भूः । स नः पावको द्रविणं द-
धातु ॥ २६ ॥ आयुष्मन्तस्सहभं-
क्षास्स्याम । विश्वे देवा मरुत इ-
न्द्रो अस्मानस्मिन्द्वितीये सवने न

महिना । विश्वशम्भूरिति विश्व—शम्भूः । सः । नः ।
पावकः । द्रविणम् । दधातु ॥२६॥ आयुष्मन्तः ।
सहभक्षा इति सह—भक्षाः । स्याम । [3]विश्वे । दे-
वाः । मरुतः । इन्द्रः । अस्मान् । अस्मिन् । द्वि-
तीये । सवने । न । जह्युः । आयुष्मन्तः । प्रियम् ।

अग्निः प्रातस्सवने इति त्रिष्टुभा ॥ अस्मिन् प्रातस्सवने अग्निः अस्मान् पातु रक्षतु वैश्वानरः विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धी । महिना महत्त्वेन विश्वशंभूः विश्वेषां सुखस्य भावयिता । महेरिनिप्रत्ययान्तात् 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । स नः अस्मभ्यं द्रविणं धनं दधातु ददातु पावकः अस्माकं शोधयिता । किञ्च—वयमायुष्मन्तः दीर्घायुषः सहभक्षाः भक्षयितृभिस्सह सर्वैः सहिताश्च सर्वदा स्याम ॥

[3]माध्यन्दिने पवमाने तथैवान्वारब्धेषु आहवनीये स्रुवाहुतिं जुहोति—विश्वे देवा इति त्रिष्टुभा ॥ विश्वे देवाः मरुतश्च इन्द्रश्चास्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः माध्यन्दिने मा हासिषुः ।

जेह्नुः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां व-
दन्तो वयं देवानाꣳ सुमतौ स्याम ।
इदं तृतीयꣳ सवनं कवीनामृतेन
ये चमसमैरयन्त । ते सौधन्वनास्सु-
वरानशानास्स्विष्टिं नो अभि वसी-

एषाम् । वदन्तः । वयम् । देवानाम् । सुमताविति
सु-मतौ । स्याम । [4]इदम् । तृतीयम् । सवनम् ।
कवीनाम् । ऋतेन । ये । चमसम् । ऐरयन्त । ते ।
सौधन्वनाः । सुवः । आनशानाः । स्विष्टिमिति सु-

ततश्च वयमपि आयुष्मन्तस्सन्तः एषां देवानां प्रियं स्तोत्रशस्त्रादिकं वदन्तः देवानां सुमतौ कल्याणायां सानुग्रहायां बुद्धौ स्याम । सुष्ठु मननं सुमतिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् ॥

[4]आर्भवे पवमाने तथैव समन्वारब्धेषु आहवनिये स्रुवाहुतिं जुहोति—इदं तृतीयमिति त्रिष्टुभा ॥ इदं तृतीयं सवनं कवीनां मेधाविनामृत्विजां सम्बन्धि 'वसीयो नयन्तु' इति वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । नः अस्मान् अस्मदाभिमुख्येन इदं सवनं वसीयः वसुमत्तरं कृत्वा अस्मान् नयन्तु प्रापयन्तु । ते के? ये ऋतेन सत्येन चमसं चमसान् । जातावेकवचनम् । ऐरयन्त प्रेरितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । ते सौधन्वनाः सुधन्वनः इन्द्रस्य सम्बन्धिनो देवाः ऋभुनामानः सुवः स्वर्गं आनशानाः व्या-

यो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो हूयन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्याः ॥ २७ ॥ सौम्यास्ता अनाय-

इष्टिम् । नः । अभीति । वसीयः । नयन्तु । [5]आयतनवतीरित्यायतन—वतीः । वै । अन्याः । आहुतय इत्या—हुतयः । हूयन्ते । अनायतना इत्यना—यतनाः । अन्याः । याः । आघारवतीरित्याघार—वतीः । ताः । आयतनवतीरित्यायतन—वतीः । याः ॥ २७ ॥ सौम्याः । ताः । अनायतना इत्यना—यतनाः ।

भुवन्तः इदं सवनं वसीयः कुर्वन्तु स्विष्टिं शोभनं च यागमस्माकं कुर्वन्तु । शोभना इष्टिः स्विष्टिः इति प्रादिसमासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गतिसमासे 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति संहितायां ततः परः इकारस्स्वर्यते । अश्नोतेर्लिटः कानजादेशः, 'अश्नोतेश्च' इति नुट् । वसीयश्शब्दो व्याख्यातः* ॥

[5]आयतनवतीरित्यादि ॥ आयतनवतीः आयतनवत्यः विभक्तावकाशं स्थानमायतनं तद्वत्यः अन्याः काश्चिदाहुतयः हूयन्ते, काश्चिदनायतना एव हूयन्ते । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । काः पुनस्ता उभय्य इत्याह—

* सं ३—१—६. १—५

तेना ऐन्द्रवायवमादायाघारमाघार-
येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओष-
धीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै
भूतायाध्वरोसि स पिन्वस्व घृतव-
द्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुती-
रायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति

ऐन्द्रवायवमित्यैन्द्र—वायवम् । आदायेत्या—दाय । आघारमित्या—घारम् । इति । घारयेत् । अध्वरः । यज्ञः । अयम् । अस्तु । देवाः । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । पशवे । नः । जनाय । विश्वस्मै । भूताय । अध्वरः । असि । सः । पिन्वस्व । घृतवदिति घृत—वत् । देव । सोम । इति । सौम्याः । एव । तत् । आहुतीरित्या—हुतीः । आयतनवतीरित्यायतन—वतीः । करोति । आयतनवानित्यायतन—वान् । भवति । यः । एवम् । वेद । अथो

या इत्यादि । आघारवतीः आघारोक्षणया होमः, तद्वत्यो या आहुतयः आज्यपुरोडाशादीनां ता आयतनवत्यः । यास्सौम्याः सोमाहुतयः ता अनायतनाः, अघाराभावात् । 'सोमाट्ट्यण्' । तत्र ऐन्द्रवायवमादाय जुहोति—अध्वरो यज्ञ इति त्रिष्टुभा । आघारे दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य प्राञ्चमुदञ्चमाघारयेत् । तेन

य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव
घृतेन व्युनत्ति ते व्युत्ते उपजीवनीये
भवत उपजीवनीयो भवति ॥२८॥
य एवं वेदैष ते रुद्र भागो यं निर-

इति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एव । घृतेन । वीति । उनत्ति । ते इति । व्युत्ते इति वि-उत्ते । उपजीवनीये इत्युप-जीवनीये । भवतः । उपजीवनीय इत्युप-जीवनीयः । भवति ॥ २८ ॥
यः । एवम् । वेद । [6]एषः । ते । रुद्र । भागः ।

सौम्या अप्याहुतीरायतनवतीः करोति । य एवं वेदिता आयतनवान् गृहवान् भवति । मन्त्रार्थस्तु—अयं यज्ञः अध्वरः हिंसकरहितः अस्तु हे देवाः । किमर्थम्? ओषधीभ्यः, पशवे पशुभ्यः, । जातावेकवचनम् । नः अस्माकं जनाय पुत्रादये । किं बहुना—विश्वस्मै भूताय सर्वस्मै भूतजाताय । किं च—अध्वरस्त्वमसि । हे देव सोम त्वं घृतवत् घृताहं घृतयुक्तं वा अस्मान् पिन्वस्व प्रीणय । पिवि प्रीणने, इदित्वान्नुम् । अथो अपि च अनेनाघारेण द्यावापृथिवी एव घृतेन उदकेन व्युनत्ति विविधं क्लेदयति । ते व्युत्ते क्लेदिते उपजीवनीये सर्वेषां भवतः । उन्दी क्लेदने, 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततः परस्य संहितायां स्वरितत्वम् । एवं वेदिता उपजीवनीयो भवति बन्धूनामिति ॥

[6]प्रतिप्रस्थाता उत्तरार्धे आहवनीयस्य मन्थिनस्संस्रावं जुहोति—

यांचथास्तं जुंषस्व विदेगौंपत्यꣳ रायस्पोषꣳ सुवीर्यꣳ संवत्सरीणाꣳ स्वस्तिम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यं-

यम् । निरयांचथा इतिं निः—अयांचथाः । तम् । जुषस्व । विदेः । गौपत्यम् । रायः । पोषम् । सु-वीर्यमितिं सु—वीर्यम् । संवत्सरीणामितिं सं—वृत्सरीणाम् । स्वस्तिम् । [7]मनुः । पुत्रेभ्यः । दायम् ।

एष ते रुद्र भाग इति ॥ हे रुद्र एष संस्रावभागः । यं त्वं निरयाचथाः निष्कृष्य देवेभ्यः स्वतन्त्रमयाचथाः 'यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशूनाभि मंस्ये'* इति । सोयं त्वदीयो भागः, तं जुषस्व सेवस्व विदेः वेदय लम्भय । विदेरन्तर्भावितण्यन्ताल्लिङि छान्दसो नुमभावः । ण्यन्तादेव वा लिङि 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक् । यद्वा—विदेः विद्याः । वेत्तेर्विकरणव्यत्ययेन शः । गौपत्यादिकमस्मान् लम्भय । गौपत्यादिलक्षणं वा आत्मीयं माहात्म्यं अनेन होमेन वेदितुमर्हसीति । गौपत्यं गवां स्वामित्वम् । पतिलक्षणो ण्यत् । रायो धनस्य पश्वादेः पोषं पुष्टिं कीदृशं? सुवीर्यं शोभनपुत्रादिं बलम् । पूर्ववत्सत्वम्, स्वरश्च । संवत्सरीणां संवत्सरभाविनीं स्वस्ति अविनाशम् । 'संपरिपूर्वात्ख च' इति खः ॥

[7]अथैतस्य मन्थिसंस्रावहोमस्य ब्राह्मणम्—मनुः पुत्रेभ्य इत्या-

---

* सं. ३-१-९.९

भजत्स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्स आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्कथा मा निरभागिति न त्वा निरभाक्ष-

वीति । अभजत् । सः । नाभानेदिष्ठम् । ब्रह्मचर्यमिति ब्रह्म-चर्यम् । वसन्तम् । निरिति । अभजत् । सः । एति । अगच्छत् । सः । अब्रवीत् । कथा । मा । निरिति । अभाक् । इति । न ।

दि ॥ मनुः प्रजापतिः आत्मीयेभ्यः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । क्रयादिभिर्विनाऽपि पित्रादिसकाशात्पुत्रादिभिः प्राप्यं धनं दायः । स पुत्रेभ्यः तद्व्यभजत् मनुः । नाभानेदिष्ठं नाम पुत्रं ब्रह्मचर्यं वसन्तं ब्रह्म वेदः तदर्थानां व्रतानां चरणं ब्रह्मचर्यम् । 'गद मदचर' इति यत् । तदुपसंप्राप्य वसन्तम् । यद्वा—ब्रह्मचर्यं निषेवमाणं निरभजत् निर्भागमकरोत् । भानां नेदिष्ठः प्रत्यासन्नतमः भानेदिष्ठः न भानेदिष्ठः अभानेदिष्ठः, तद्विपरीतः नाभानेदिष्ठः तेजस्वितमः । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । संज्ञैषा तत्रभवतः । अत एव नावगृह्यते । 'अयं नाभा वदति'* इत्यत्र तु एकदेशस्य ग्रहणं यथा भीमसेनो भीम इति । तत्र व्यत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । वनस्पत्यादिर्वा द्रष्टव्यः । सः नाभानेदिष्ठः समाप्तब्रह्मचर्य आगच्छत्, आगत्य च सोऽब्रवीत् पितरम् । कथा केन हेतुना मां निरभाक् निर्भागमकार्षीः इति । 'था हेतौ च छन्दसि' इति थाप्रत्ययः । भजेर्लुङि 'वद-व्रज' इति वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे इतश्च लोपः,

*ऋ. सं. ८-२-१-४.

मित्यब्रवीदङ्गिरस इमे सत्त्रमासते
ते ॥ २१ ॥ सुवर्गं लोकं न प्र जा-
नन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते
सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव-
स्ताꣳस्ते दास्यन्तीति तदेभ्योऽब्र-

त्वा । निरिति । अभाक्षम् । इति । अब्रवीत् ।
[8]अङ्गिरसः । इमे । सत्त्रम् । आसते । ते ॥ २१ ॥
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । न । प्रेति ।
जानन्ति । तेभ्यः । इदम् । ब्राह्मणम् । ब्रूहि । ते ।
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः । ये ।
एषाम् । पशवः । तान् । ते । दास्यन्ति । इति ।
तत् । एभ्यः । अब्रवीत् । ते । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः । ये । एषाम् ।

हल्ङ्याादिसंयोगान्तलोपे अभागिति रूपम् । अथ न त्वा निर-भाक्षं निर्भागमकार्षमिति पिताऽब्रवीत् ॥

[8]कस्तर्हि मम भाग इति चेत्तदपि ब्रूमः—अङ्गिरस इमे सत्त्रमासते सत्रमुपसंप्राप्यासते सत्रयागं कुर्वन्ति, ते सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तज्ज्ञानसाधनानामज्ञानात् । तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ततस्ते ब्राह्मणोक्तार्थानुष्ठानेन सुवर्गं लोकं यन्तः ये एषां तदात्वे पशव आसन् सहस्रसङ्ख्याः तांस्ते सत्रान्ते दास्यन्ति स

वीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां प-
शव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशु-
भिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छ-
त्सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्य-
दुर्वै ॥ ३० ॥ मह्यमिमानित्यब्रवीन्न
वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यद्यज्ञवा-

पशवः । आसन् । तान् । अस्मै । अद-
दुः । [1]तम् । पशुभिरिति पशु-भिः । चरन्तम् ।
यज्ञवास्ताविति यज्ञ-वास्तौ । रुद्रः । एति । अग-
च्छत् । सः । अब्रवीत् । मम । वै । इमे । पशवः ।
इति । अदुः । वै ॥ ३० ॥ मह्यम् । इमान् । इति ।
अब्रवीत् । न । वै । तस्य । ते । ईशते । इति ।
अब्रवीत् । यत् । यज्ञवास्ताविति यज्ञ-वास्तौ ।

ते भाग इति पिता पुत्रमब्रवीत् । स च पुत्रः तेभ्यः ब्रा-
ह्मणमब्रवीत् । ते सुवर्गमित्यादि । गतम् । किं पुनस्तद्ब्राह्मणं ।
उच्यते—अवाप्यानि सन्तीति द्रप्सा अनुमन्त्रणीया अच्छावा-
क्यास्तोत्रियाश्शास्त्रियास्सत्यवदनश्रद्धाहोमादिनादिति[?] ॥

[1]तमित्यादि ॥ यज्ञवास्तौ यज्ञगृहे पशुभिस्सह चरन्तं रुद्र
आगच्छत्, आगत्य चाब्रवीत्—मम स्वभूता इमे एते पशव
इति । अथादुर्वै मह्यमिमान् पशूनङ्गिरसः इति देवमब्रवीत् ।

स्तौ हीयंते मम वै तदिति तस्मा-
द्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यꣳ सोऽब्रवीद्यज्ञे
माऽऽभजाथ ते पशून्नाभि मꣳस्य
इति तस्मा एतं मन्थिनꣳ संस्राव-
मजुहोत्ततो वै तस्य रुद्रः पशून्ना-

हीयंते । मम । वै । तत् । इति । तस्मात् । यज्ञ-वास्त्विति यज्ञ—वास्तु । न । अभ्यवेत्यमित्यभि—अवेत्यम् । सः । अब्रवीत् । यज्ञे । मा । एति । भज । अथ । ते । पशून् । न । अभीति । मꣳस्ये । इति । तस्मै । एतम् । मन्थिनः । सꣳस्रावमिति सं—स्रावम् । अजुहोत् । ततः । वै । तस्य ।

मानवः अद्रुरिति वा । पद्मादित्वान्न निहन्यते । अथ समाप्ते यागे तेषां पशूनां स्वामित्वं अङ्गिरसां नास्ति । ततोऽस्वामिदत्तैः कोऽर्थस्तवेति दर्शयितुं देव आह—न वा इति । यज्ञवास्तौ यद्धीयते कृतकार्यत्वात् यज्ञसाधनभावं हित्वा तिष्ठति तस्य ते नेशते स्वामिनो न भवन्ति । न केवलं पशूनामेव, अन्यस्यापि यस्य कस्यचित् यागोपयुक्तस्य नेश्वरा इति प्रतिपादयितुं यदि-त्युक्तम् । कस्य तर्हि स्वं तदिति जिज्ञासायामाह—ममेति । कृत-कार्यं तत्पूर्वभाविनो ममैव स्वमिति सिद्धमेवैतत् इति । यागार्थं प्रथमं पशवः पशुमध्यान्निष्क्रीयन्ते । यागोत्तरं तु पश्वन्तरसमा-नधर्मतां भजन्ते । उक्तं च—‘अनु मन्यस्व सुयजा यजाम’* इति ।

*सं. ३-१-४.[2]

ऽयंमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मान्थि-
नंस्सꣳस्रावं जुहोति न तत्रं रुद्रः
पशूनभि मंन्यते ॥ २१ ॥

रुद्रः । पशून् । न । अभीति । अमन्यत । [10]यत्रं ।
एतम् । एवम् । विद्वान् । मान्थिनः । सꣳस्रावमि-
ति सं-स्रावम् । जुहोति । न । तत्रं । रुद्रः । प-
शून् । अभीति । मन्यते ॥ २१ ॥

दधात्वायतंनवतीयां उपजीवनीयों भवति
तेऽदुर्वै यत्रैतमेकांदश च ॥ ९ ॥

त्वदनुमत्या हि पशोर्यागसाधनभावोपि भवतीति । तस्मादित्यादि । यस्मादेवं तस्मात्स्वामिनोनुज्ञामन्तरेण यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं न प्रवेष्टव्यं अहोरात्रावित्येवं यावदग्नयश्शीतास्स्युरित्येके । यावदेनमभिवर्षेदित्यपरे । यज्ञाङ्गभागो निषिद्ध्यते इत्येके । व्यतिरिक्तविषयमित्यन्ये । आहुश्च—'न यज्ञमतिव्रजेत्' इति । अथ सोब्रवीत् देवः यज्ञे मा भज येन केनचिद्धविषा मामाराधयन्नाश्रय । अथ यदि तथा क्रियते ततस्ते पशून् त्वया लब्धान् पशून् नाभिमंस्ये न विनाशयिष्यामि मदीयानामेतल्लाभं सोढाऽस्मीति तस्मा इति । अजुहोत् अह्वावयत् ॥

[10]यत्रैतमित्यादि ॥ गतम् ॥

इति तृतीये प्रथमे नवमोनुवाकः.

जुष्टो॑ वा॒चो भू॑यासं जु॒ष्टो वा॒चस्प-
त॑ये देवि वाक् । यद्वा॒चो मधु॑म॒त्त-
स्मिन्मा॑ धाः॒स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै । ऋ॒-
चा स्तोम॒ꣳ सम॑र्धय गाय॒त्रेण॑ रथ-

[1]जुष्टः॑ । वा॒चः । भू॒या॒स॒म् । जु॒ष्टः । वा॒चः । पत॑ये । दे॒वि॒ । वा॒क् । यत् । वा॒चः । मधु॑म॒दिति॒ मधु॑-म॒त् । तस्मि॑न् । मा । धा॒ः । स्वाहा॑ । सर॑-स्वत्यै । [2]ऋ॒चा । स्तोम॑म् । स॒मिति॑ । अ॒र्ध॒य । गा॒य॒त्रेण॑ । र॒थ॒न्त॒रमिति॑ र॒थं-त॒रम् । बृ॒हत् । गा॒-

---

[1]अथ प्रवृताहुती जुहोति—जुष्टो वाचः, ऋचा स्तोममिति द्वाभ्याम् । प्रथमाऽनुष्टुप् विषमपादा, द्वितीया गायत्री ॥ जुष्टः इष्टः वाचः भूयासम् । वाचस्पतये मनसे प्राणाय जुष्टः भूयासमित्येव । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'सावेकाचः' इति वाचः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । हे देवि वाक् यद्वाचः पदं वास्तवं मधुमत् मधुरं तस्मिन् मा धाः धेहि स्थापय । सरस्वत्यै तुभ्यं स्वाहुतमिदमस्तु । दधातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

[2]अथ द्वितीया—ऋचा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं समर्धय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना रथन्तरं समर्धय । बृहच्च साम गायत्रवर्तनि गायत्रपदभक्तिकं समर्धय तदनुगतं कुर्विति समर्धय

न्तरम् । बृहद्गायत्रवर्तनि । यस्ते द्रप्सस्स्कन्दति यस्ते अꣳशुर्बाहुच्युतो धिषणयोरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात्स्वाहाकृतमिन्द्रा-

यत्रवर्तनीति गायत्र-वर्तनि । [3]यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अꣳशुः । बाहुच्युत इति बाहु-च्युतः । धिषणयोः । उपस्थादित्युप-स्थात् । अध्वर्योः । वा । परीति । यः । ते । पवित्रात् । स्वाहाकृतमिति स्वाहा-कृतम् । इन्द्राय । तम् ।

हे वाक् । प्रवृत्तेषु ऋत्विक्षु सम्यग्यज्ञप्रवृत्तौ यथोक्तसमृद्धिकं सर्वं भवतीति ॥

[3]द्रप्सानानुमन्त्रयते—यस्ते इति तिसृभिस्त्रिष्टुभिः । तत्र प्रथमा—यस्ते इति ॥ 'अंशुः' इति प्रथमपादान्तः । हे सोम यस्तेऽभिषूयमाणस्य द्रप्सो रसस्स्कन्दति । यो वा तवांशुः सूक्ष्मलतावयवः बाहुच्युतः बाह्वोर्हस्तयोश्च्युतः निपतितः संलग्नः । थाथादिस्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिषणयोरुपस्थात्—अधिषवणफलके धिषणे । दृश्यते हि 'धिषणे वीडू' इति* । तयोरुपस्थादुत्सङ्गात् हस्तयोश्च्युतः । अध्वर्योरिति । यद्वा यो वा तव रसः पवित्रात् दशापवित्रात् विततात्पतितः सर्वतस्स्कन्दति तं सर्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं स्वाहाकृ-

---

*सं. १-४-१[10].

य तं जुहोमि । यो द्रप्सो अꣳशुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् ॥३२॥ पुरोडाशात्करम्भात् । धानासोमान्मन्थिनं इन्द्र शुक्रात्स्वाहाकृतमि-

जुहोमि । [4]यः । द्रप्सः । अꣳशुः । पतितः । पृथिव्याम् । परिवापादिति परि—वापात् ॥ ३२ ॥ पुरोडाशात् । करम्भात् । धानासोमादिति धाना—सोमात् । मन्थिनः । इन्द्र । शुक्रात् । स्वाहाकृतमिति स्वाहा—कृतम् । इन्द्राय । तम् । जुहोमि ।

तवद्वृधानिपतितं कृत्वा इन्द्राय जुहोमि स्वाहुतमेव करोमि । स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वेन गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[4]अथ द्वितीया—यो द्रप्स इति ॥ सोमात् यो द्रप्सो वा अंशुर्वा पृथिव्यां पतितः परिवापादिभ्यश्च । हे इन्द्र तं स्वाहाकृतं इन्द्रायेश्वराय तुभ्यं जुहोमि हुतमेव करोमि । परिवापाः व्रीहिप्रभवा लाजाः । पुरोडाशः पिष्टमयः । करम्भः सक्त्वाज्यसंयोगविशेषः । धानाश्च सोमश्च धानासोमम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः । धानाः तण्डुलप्रभवाः लाजप्रकाराः । सोमो लतात्मा । यद्वा—सवनीयैः साहचर्यात् पारिशेष्याच्च सोमविषया मैत्रावरुणी पयस्या सोमशब्देनोच्यते । यथा धानाः

न्द्राय तं जुहोमि । यस्ते द्रप्सो मधु-
माꣳ इन्द्रियावान्त्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहो-
मि । अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो

यः । ते । द्रप्सः । मधुमानिति मधु-मान् । इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् । स्वाहाकृत इति स्वाहा-कृतः । पुनः । अप्येतीत्यपि-एति । देवान् । दिवः । पृथिव्याः । परीति । अन्तरिक्षात् । स्वाहाकृतमिति स्वाहा-कृतम् । इन्द्राय । तम् । जुहोमि । [6]अध्वर्युः । वै । ऋत्विजाम् । प्रथमः ।

करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या पङ्क्तिराप्यत इति । मन्थी शुक्रश्च ग्रहौ ॥

[5]अथ तृतीया—यस्ते इति ॥ हे सोम यस्ते द्रप्सो मधुमान् मधुररसवान् इन्द्रियावान् वीर्यवांश्च भूत्वा स्वाहाकृतः पुनर्देवानप्येति गच्छति । दिवो वा पृथिव्या वा अन्तरिक्षाद्वा यत्र यत्र स्कन्नः ततस्सर्वस्मादागत्य पुनरपि देवान्प्राप्नोति मम स्वाहाकारेण तमहमिन्द्राय स्वाहाकृतं कृत्वा जुहोमि सोऽपि तथा करोत्विति । 'मन्त्रे सोमाश्व' इतीन्द्रियशब्दस्य दीर्घत्वम् । 'ऊडिदम्' इति दिवो विभक्तिरुदात्ता । 'उदात्तयणः' इति पृथिव्याः ॥

[6]अथ 'वागग्रेगाः' इत्यस्य वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं

युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजां मयि ॥३३॥ च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु

युज्यते । तेन । स्तोमः । योक्तव्यः । इति । आहुः । वाक् । अग्रेगा इत्यग्रे—गाः । अग्रे । एतु । ऋजुगा इत्यृजु—गाः । देवेभ्यः । यशः । मयि । दधती । प्राणानिति प्र—अनान् । पशुषु । प्रजामिति प्र—जाम् । मयि ॥३३॥ च । यजमाने । च । इति । आह । वाचम् । एव । तत् । यज्ञमुख इति यज्ञ—मुखे । युनक्ति । वास्तु । वै । एतत् । यज्ञस्य ।

—अध्वर्युर्वा इत्यादि ॥ ऋत्विजां मध्ये अध्वर्युः प्रथमः बहिष्पमानाय संसर्पणे युज्यते । अथ तस्य प्राथम्यात्तेनैव प्रथमं स्तोमो योक्तव्य इत्याहुः । तस्मात्सर्पणकाले 'वागग्रेगाः' इत्यादिकं यजुर्यदाह तेन प्रथममध्वर्युः वाचं यज्ञमुखे बहिष्पवमानारम्भे युनक्ति यद्वाचं बहिष्पवमानं यज्ञमुखेऽध्वर्युर्युनक्ति एवं स्तोमो युक्तो योजितो भवति । मन्त्रार्थस्तु—वागग्रेगाः सर्वस्याग्रे गच्छन्ती अग्रे प्रथमं बहिष्पवमानमेतु । 'जनसन' इति विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । ईदृशी सती गच्छत्वित्याह —ऋजुगाः ऋजुमार्गेण गच्छन्ती देवेभ्यः देवार्थमवक्रगमना देवानेवं गच्छन्तीत्यर्थः । पूर्ववद्विट् । मयि यशो दधती स्थाप-

वा एतद्यज्ञस्यं क्रियते यद्ग्रहान्गृहीत्वा
बहिष्पवमानꣳ सर्पन्ति पराञ्चो हि
यन्ति पराचीभिस्स्तुवते वैष्णव्यर्चा
पुनरेत्योपं तिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ-
मेवाकर्विष्णो त्वं नो अन्तमश्शर्म

क्रियते । यत् । ग्रहान् । गृहीत्वा । बहिष्पवमान-मिति बहिः—पवमानम् । सर्पन्ति । [7]पराञ्चः । हि । यन्ति । पराचीभिः । स्तुवते । वैष्णव्या । ऋचा । पुनः । एत्येत्यां—इत्यं । उपेति । तिष्ठते । यज्ञः । वै । विष्णुः । यज्ञम् । एव । अकः । विष्णो इति । त्वम् । नः । अन्तमः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य ।

यान्ती सुष्ठु प्रचारणात्प्राणान् पशुषु दधती सम्यग्यागनिष्पत्तेः प्रजां मयि च यजमाने दधती अग्रे गच्छत्विति । वास्तु वा एतद्यज्ञस्येत्यादि । वास्तुग्रहणं एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्ग्रहान् गृहीत्वा बहिष्पवमानं सर्पन्ति तस्मात्प्रथममेव ग्रहा गृहीतव्याः । ततो बहिष्पवमानं संसर्पेयुरिति । एवं हि यज्ञो वास्तुमान् भवति ॥

[7]पराञ्चो हीत्यादि ॥ हि यस्मादर्थे । यस्मात्पराञ्चोपुनरावृत्ता बहिष्पवमानाय यन्ति सर्पन्ति तस्मादानुरूप्याय पराचीभिः अनावृत्ताभिः त्रिवृत्त्वान्नवभिः ऋग्भिरस्तुवते । अकर्त्रभिप्रायत्वाद्व्यत्यये-नात्मनेपदम्, परापूर्वादञ्चतेः क्विपि 'अनिगन्तादञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वैष्णव्येत्यादि । पुनरेत्यागत्य वैष्णव्यर्चा वक्ष्य-माणया अनुष्टुभा राजानमुपतिष्ठते—तस्मादनेनोपस्थानेन यज्ञमे-

यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत उत्सं दुह्रते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनः प्याययति ॥ ३४ ॥

प्रेति । ते । धाराः । मधुश्चुत इति मधु-श्चुतः । उत्सम् । दुह्रते । अक्षितम् । इति । आह । यत् । एव । अस्य । शयानस्य । उपशुष्यतीत्युप-शुष्यति । तत् । एव । अस्य । एतेन । एति । प्याययति ॥ ३४ ॥

परिवापात्प्रजां मयि दुह्रते चतुर्दश च ॥१०॥

वाकः करोति । करोतेः छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । किं च—यदेव यत्किंचित् अपि शयानस्योपशुष्यति तत्सर्वमप्यस्यानेनोपस्थानेन आप्याययति आपूरयति अक्षितं दुह्रते इति दर्शनात् । मन्त्रार्थस्तु—हे विष्णो यज्ञात्मन् सोम त्वं नः अस्माकं अन्तिमः अन्तिकतमः प्रत्यासन्नतमः । 'तमेतादेश्च' इति कलोपः । सः त्वमस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि । हे सहन्त्य परेषामभिभवितः महाप्रभाव । सहतेरौणादिको झच् । सहन्ताः सोढारः, ततस्स्वार्थिको यः । सहन्त्य ते तव धाराः रसप्रवाहाः, मधुश्चुतः मधुरं रसं क्षरन्त्यः उत्सं कूपभूतं अक्षितं अनुपक्षीणं सोमरसं प्रदुह्रते प्रकर्षेण दुहताम् । तेन यच्छुष्यति तदाप्यायितं भवति । दुहेश्छान्दसे लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

तृतीये प्रथमे दशमोनुवाकः.

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्नव॒त्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑-
वे । य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमम् । गोमा॑ꣳ
अ॒ग्नेऽवि॑माꣳ अ॒श्वी य॒ज्ञो नृ॒वत्स॑खा
सद॒मिद॑प्रमृ॒ष्यः । इडा॑वाꣳ ए॒षो अ॑-

[1]अ॒ग्निना॑ । र॒यिम् । अ॒श्नव॒त् । पोष॑म् । ए॒व । दि॒वेदि॑व॒ इति॑ दि॒वे-दि॒वे । य॒शस॑म् । वी॒रव॑त्तम॒मिति॑ वी॒रव॑त्-तमम् । [2]गोमा॒निति॒ गो-मा॑न् । अग्ने॑ । अवि॑मा॒नित्यवि॑-मान् । अ॒श्वी । य॒ज्ञः । नृ॒वत्स॑खे॒ति नृ॒वत्-स॑खा । सद॑म् । इत् । अ॒प्र॒मृ॒-

[1]अथौपानुवाक्यामध्ये याज्यानुवाक्याः । अस्ति चित्रा नाम यागः । 'चित्रया यजेत पशुकामः'* इति । तत्राग्नेयादीनि सप्तहवींषि भवन्ति । तेषां 'अग्नेयेन वापयति'* इत्यस्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—अग्निना रयिमश्नवदिति गायत्री ॥ अग्निना हि रयिं धनं पशुलक्षणं अश्नवत् अश्नुते । पोषं चैव तस्य धनस्य अश्नुते अग्निना दिवेदिवे दिनेदिने । अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, इतश्च लोपः, 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । रयि-र्विशेष्यते—यशसं यशस्विनम् । मत्वर्थीयो लुप्यते, तेनानव्विषयत्वादाद्युदात्तत्वं निवर्तते, अर्शआदित्वादचि व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वीरवत्तमं अतिशयेन वीरैः पुरुषैस्तद्वन्तम् । यस्मादीदृशं रयिं अग्निना सर्वो जनः अश्नुते तस्मादहमप्यग्निना ईदृशं रयिं अश्नुवीयेति ॥

[2]तत्रैव याज्या—गोमानिति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्यातेयम् 'अगन्म

*सं. २.४.६[1-2].

सुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नस्स-
भावान् । आ प्यायस्व सं ते । इ-
ह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

प्य इत्यंप्र-मृप्यः । इडावानितीडा-वान् । एषः ।
असुर । प्रजावानिति प्रजा-वान् । दीर्घः । रयिः ।
पृथुबुध्न इति पृथु-बुध्नः । सभावानिति सभा-वान् ।
[3]एति । प्यायस्व । [4]समिति । ते । [5]इह । त्वष्टा-

सुवः'* इत्यत्र । गोमत्त्वादिगुणविशिष्टस्सर्वदेवाप्रमृष्यो यज्ञो ममास्तु इति ॥

[3]अथ 'रेतस्सौम्येन दधाति'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—आ प्यायस्व सं ते इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ एते च 'मा नो हिंसीज्जनिता'† इत्यत्र व्याख्यास्येते यत्राम्नायेते । इह तु प्रतीकग्रहणमेतयोः । हे सोम आप्यायस्व वर्धस्व । ते तव विश्वतः वृष्णियं वीर्यं समेतु । तत्र आप्यायितस्त्वं वाजस्यान्नस्य क्षीरादेः संगथे संगमने अस्माकं भवेति ॥

[4]अथ द्वितीया—हे सोम तवाभिमातीनां पाप्मनां हन्तुः पयांसि पातव्यानि क्षीरादीनि संयन्तु संगच्छन्तां, वाजा अन्नानि च संयन्तु, वृष्णियानि वीर्याणि च संयन्तु । ततश्चाप्यायमानः अमरणत्वायास्माकं उत्तमानि श्रेयांसि अन्नानि धिष्व धारय देवार्थमस्मदर्थं वा ॥

[5]अथ 'रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति'‡ इत्यस्य

*सं. १-६-६[15]. †सं. ४-२-७. ‡सं. २-४-६[2].

अस्माकमस्तु केवलः । तन्नस्तुरी-
पमधं पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराण-
स्स्यस्व । यतो वीरः ॥३५॥ कर्म-
ण्यस्सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देव-

रम् । अग्रियम् । विश्वरूपमिति विश्व-रूपम् । उपेति । ह्वये । अस्माकम् । अस्तु । केवलः । [6]तत् । नः । तुरीपम् । अधम् । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वीति । रराणः । स्यस्व । यतः । वीरः ॥ ३५॥ कर्मण्यः । सुदक्ष इति सु-दक्षः । युक्तग्रावेति युक्त-ग्रावा । जायते । देवकाम इति देव-

पुरोनुवाक्या—इह त्वष्टारमिति गायत्री । इहास्मिन् कर्मणि त्वष्टारं अग्रियं मुख्यम् । 'घच्छौ च' इति घच् । विश्वरूपं विश्वेषां रूपाणां विकरणसमर्थम् । 'बहुव्रीहौ विश्वम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपह्वये आह्वयामि । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् । अस्माकमेवास्तु केवलः सम्भन्धीत्येवमर्थमुपह्वये ॥

[6]तत्रैव याज्या—तन्न इति त्रिष्टुप् ॥ 'सुदक्षः' इति तृतीयपादान्तः । तत् धनं तुरीपं तूर्णमाप्नोतीति तुरीपं । पृषोदरादिः । पोषयित्नु पोषयितृ । हे देव त्वष्टः रराणः दानशीलस्त्वम् । व्यत्ययेन रातेरात्मनेपदम्, शपश्श्लुः । नः अस्मभ्यं अधेदानीं विष्यस्व विसृज विमुच्य देहीत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तदि-

कामः । शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोषं उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ।

कामः । [7]शिवः । त्वष्टः । इह । एति । गहि । वि-भुरिति वि-भुः । पोषे । उत । त्मना । यज्ञेयज्ञ

त्युक्तं, किं तदित्याह—यतः यस्माद्धनाल्लब्धात् वीरः विक्रान्तः कर्मण्यः कर्मणि साधुः कुशलः सुदक्षः सुष्ठु शीघ्रः उत्साही । दक्ष शीघ्रकरणे, 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । युक्तग्रावा युक्ता ग्रावाणो यस्य तादृशः । ग्रावभिः तत्साध्यं कर्मोपलक्ष्यते कर्मशील इत्यर्थः । अत एव देवकामः । देवान् कामयते इति 'शीलिकामि' इत्यादिना णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । देवैः काम्यते इति वा देवकामः । दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । ईदृशः पुरुषः यस्माद्धनाज्जायते तत्पशुलक्षणं धनं देहीति ॥

[7]अथापरं याज्यानुवाक्यायुगळं विकल्पार्थं अत्रैव वा अन्यत्र वा त्वाष्ट्रे विनियोज्यम् । तत्र पुरोनुवाक्या—शिव इति गायत्री ॥ हे त्वष्टः शिवः सुखकरः त्वमिहास्मिन् कर्मणि आगहि आगच्छ । शपो लुक् । विभुः व्याप्तिमान् पोषे पुष्ट्यर्थमस्माकम् । निमित्तात्सप्तमी । उत त्मना आत्मना केवलेनाप्यात्मना अन्यानिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थः । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेः' इति लोपः । किञ्च—यज्ञेयज्ञे सर्वस्मिन् यज्ञे नः अस्मान् उदव उत्कृष्टं पाहि प्रतियज्ञमुत्कृष्टं पाहीत्यर्थः । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयो यज्ञशब्दोनुदात्तः ॥

पिशङ्गरूपस्सुभरो वयोधाश्श्रुष्टी
वीरो जायते देवकामः । प्रजां त्व-
ष्टा विष्यतु नाभिमस्मे अथा देवा-

इति यज्ञे—यज्ञे । नः । उदिति । अव । [8]पिशङ्गरूप इति पिशङ्ग—रूपः । सुभर इति सु—भरः । वयोधा इति वयः—धाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवकाम इति देव—कामः । प्रजामिति प्र—जाम् । त्वष्टा । वीति । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपीति । एतु । पाथः । [9]प्रेति ।

[8]अथ याज्या—पिशङ्गरूपः इति त्रिष्टुप् ॥ पिशङ्गरूपः चित्ररूपः । त्रिवर्गस्य सेविता सुभरः शोभनभरणः स्वजनस्य सम्यग्भर्तेत्यर्थः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—देवैस्सुखेन भरणीयः । खल्प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वयोधाः वयसोन्नस्य दाता धाता वा । श्रुष्टी क्षिप्रकारीत्येके । सत्यवादीत्यन्ये । श्रोतृषु स्त्यायते श्रुष्टी । पृषोदरादिः । वीरो देवकामश्च इत्येवंगुणः जायते त्वष्टुः प्रसादात् । तस्मादीदृशीं प्रजां त्वष्टा अस्मे अस्मभ्यं विष्यतु विमुच्य ददातु नाभि नह्नीं कुलस्य । 'नहोभश्च' इति । 'सुपां सुलुक्' इति अस्मच्छब्दात्परस्या विभक्तेस्स्मे आदेशः । अथानन्तरं देवानामपि पाथोन्नं सामर्थ्याद्देवानामपि एतु अस्मान् प्राप्नोतु । यद्वा—कर्मणि षष्ठी । पाथोन्नं हवीरूपं देवानप्येतु-प्रविशतु । यागाश्च यथोक्तमनुष्ठीयन्तामित्यर्थः ॥

[9]अथ 'द्वौ सारस्वतौ मिथुनं सारस्वत्या करोति' इति ब्राह्म-

नाम॑प्यैतु॒ पाथः॑ । प्रणो॑ दे॒व्या नो॑ दि॒वः । पी॒पि॒वाꣳस॒ꣳ सर॑स्वत॒स्स्तनं॒ यो वि॒श्वद॑र्शतः । धु॒क्षी॒महि॑ प्र॒-

नः । दे॒वी । [10]एतिं॑ । नः । दि॒वः । [11]पी॒पि॒वाꣳस॑म् । सर॑स्वतः । स्तन॑म् । यः । वि॒श्वद॑र्शत॒ इति॑ वि॒श्व—द॒र्श॒तः । धु॒क्षी॒महि॑ । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् ।

णम् । एकस्सरस्वत्यै, इतरस्सरस्वते । तत्र सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या याज्या च 'प्रणो देवी सरस्वती', 'आ नो दिवो बृहतः' इति च गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ व्याख्याते चैते 'अग्नाविष्णू महि तद्वाम्'* इत्यत्र, इह तु प्रतीकग्रहणं तयोः । सरस्वती देवी वाजेभिरन्नैः तद्वती धीनां धियां कर्मणां बुद्धीनां वा अवित्री पालयित्री अस्मान् प्रकर्षेणावत्विति ॥

[10]अथ याज्या—नोस्माकं यज्ञं सरस्वती यजता यजनीया दिवोन्तरिक्षादागच्छतु, बृहतो वा पर्वतादागच्छतु । सर्वं हवं जुषाणा सेवमाना घृताची उदकस्याञ्चती उशती हवींषि कामयमाना नोस्माकं शग्मां शक्तां वाचं शृणोत्विति ॥

[11]अथ सरस्वतः पुरोनुवाक्या—पीपिवांसमिति गायत्री ॥ पीपिवांसं वर्धितवन्तम् । 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । धातोर्ह्रस्वत्वम् । छान्दसस्य वा लिटः क्वसुरादेशः । वर्धयन्तमित्यर्थः । कम्? स्तनं स्तनस्थानीयं यागं यथा स्तनो बालान् वर्धयति एवं सर्वलोकं वर्धयन्तम् । कस्य स्तनम्? सरस्वतः सरस्वान्वाग्देवताविशेषः तस्य

*सं १—८—२२.³⁻⁴

जामिषम् ॥ ३६ ॥ [12]ये ते सरस्व
ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेषां
ते सुम्नमीमहे । यस्य व्रतं पशवो

इषम् ॥ ३६ ॥ [12]ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः ।
मधुमन्त इति मधु-मन्तः । घृतश्चुत इति घृत-श्चु-
तः । तेषाम् । ते । सुम्नम् । ईमहे । [13]यस्य । व्र-
तम् । पशवः । यन्ति । सर्वे । यस्य । व्रतम् ।

स्तनम् । कीदृशास्सः? यो विश्वदर्शतः । विश्वं दर्शनीयं यस्य । दृशेरौणादिकोतच्प्रत्ययः । तादृशो योसौ सरस्वान् तस्य स्तनस्थानीयं विश्वं वर्धयितुं पर्याप्तं यागम् । वयमपि प्रजां पुत्रादिकां तस्याश्च जीवनार्थं इषमन्नं च धुक्षीमहि । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वम् ॥

[12]अत्रैव पुरोनुवाक्या विकल्प्यते । अन्यत्र वा विनियुज्यते—ये ते इति गायत्री ॥ हे सरस्वः सरस्वन् उदकवन् । 'मतुवसोः' इति रुत्वम् । ते तव ये ऊर्मयः उदकसंघाताः मधुमन्तः मधुररसाः । घृतश्चुतः उदकं क्षारयन्त्यः । यद्वा ऊर्मयः अरणशीलाः गावः मधुमन्तः घृतश्चुतः । तेषां सम्बन्धि यत् सुखं सुम्नं यत्तद्दत्तां भवति तत्ते ईमहे । कर्मणि षष्ठी । त्वां याचयामहे तदस्मभ्यं देहि । ई गतौ, तत्र याच्ञायां वर्तते, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

[13]अथ तत्रैव याज्या—यस्येति त्रिष्टुप् ॥ यस्य सरस्वतः

यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त
आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्ट-
स्तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-
व्यꣳ सुपर्णं वयसं बृहन्तमपां गर्भं-

उपतिष्ठन्त इत्युप-तिष्ठन्ते । आपः । यस्य । व्रते । पुष्टिपतिरिति पुष्टि-पतिः । निविष्ट इति नि-विष्टः । तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । हुवेम ।
14 दिव्यम् । सुपर्णमिति सु-पर्णम् । वयसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । वृषभम् । ओषधी-

---

व्रतं कर्म सर्वे पशवो यन्ति अनुगच्छन्ति; तन्निमित्तत्वाद्वृष्टेः । यस्य च व्रतं कर्म आप उपतिष्ठन्ते; तन्निमित्तत्वाद्वृष्टेः । सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् । यस्य च व्रते पुष्टिपतिः तत्तत्पोषणपतिः निविष्टः; तदधीनत्वात् वृष्टेः पुष्टेश्च । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इति पतिशब्दस्याद्युदात्तत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति निविष्टशब्दे गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तं सरस्वन्तं अवसे रक्षणाय तृप्त्यर्थं वा हुवेम आह्वयेम । 'लिङ्याशिष्यङ्', 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

14अथात्रैव याज्या विकल्प्यते—दिव्यमिति त्रिष्टुप् ॥ दिव्यं दिवमर्हतीति । 'छन्दसि च' इति यः । सुपर्णं शोभनपतनम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वयसं अन्नवन्तं तन्निमित्तत्वात् । अर्शआदित्वादच् । बृहन्तं महान्तं अपां गर्भं

*12

वृषभमोषधीनाम् । अभीपतो वृष्ट्या
तर्पयन्तं तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम।
सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानाम-

नाम् । अभीपतः । वृष्ट्या । तर्पयन्तम् । तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । हुवेम । [15]सिनीवालि । पृथुष्टुक इति पृथु-स्तुके । या । देवानाम् । अ-

मध्यगतं वृषभं वर्षितारं कामानां सेक्तारं वृद्धिकरं वा । ओषधीनामुपलक्षणमिदम् । सर्वेषामपि वृषभं, ओषधीनां गर्भमित्यन्ये। अभीपतः अभितः सर्वतः वृष्ट्या विश्वं तर्पयन्तम् । अभिगताः आपः अस्मिन्निति । 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तः, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' इतीत्, 'आद्यादिभ्यस्तसिः' । अन्य आह—अभिपतनशीलान् सर्वप्राणिनो वृष्ट्या तर्पयन्तम् । पततेः क्विपि छान्दसमुपसर्गस्य दीर्घत्वम्, विभक्त्युदात्तत्वं च । 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वाद्वृष्टिशब्दोन्तोदात्तः, ततः 'उदात्तयणः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तमित्यादि । गतम् ॥

[15]अथ 'सिनीवाल्यै चरुर्भवति'* इत्यस्य चरोः पुरोनुवाक्या सिनीवालीत्यनुष्टुप् ॥ दृष्टचन्द्रामावास्या सिनीवाली स्त्रीत्वेन रूप्यते । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा। स्त्यायतेस्स्तुकः, पूर्वस्याविद्यमानत्वादिदं न निहन्यते । या त्वं देवानां स्वसा स्वयं सारिण्यसि । वृष्ट्यादीनां भगिन्येव वा; समानकार्यत्वात् । सा त्वं जुषस्व सेवस्व हव्यं आहुतम् ।

* तै. सं. २-४-६.

सि स्वसा । जुषस्व हव्यम् ॥३७॥
आहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः । या
सुपाणिस्स्वङ्गुरिस्सुषूमा बहुसूवरी ।
तस्यै विश्पत्नियै हविस्सिनीवाल्यै

सि । स्वसा । जुषस्व । हव्यम् ॥ ३७ ॥ आहुत-मित्या-हुतम् । प्रजामिति प्र-जाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः । [16]या । सुपाणिरिति सु-पाणिः । स्वङ्गुरिरिति सु-अङ्गुरिः । सुषूमेति सु-सूमा । बहुसूवरीति बहु-सूवरी । तस्यै । विश्पत्नियै ।

पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किं च—हे सिनीवालि नः अस्मभ्यं प्रजां पुत्रादिकां दिदिड्ढि उपचिनु देहीत्यर्थः । दिहेर्लोटि शापश्लुः ॥

[16]अथ तत्रैव याज्या—या सुपाणिरित्यनुष्टुप् ॥ या सुपाणिः शोभनहस्ता स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः, उभयत्रापि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुषूमा सुष्ठु प्रसावित्री । सूतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति मनिन्, गुणाभावश्छान्दसः, 'मनः' इति ङीप्प्रतिषेधः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सूतेरौणादिको मनिन्प्रत्ययः । सुष्ठु सूमा सूतिः यस्य सुषूमा । बहुव्रीहौ 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, सुषामादित्वात् षत्वम् । बहुसवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री । तेनैव क्वनिप्, 'वनो रच' इति ङीब्रेफौ, कृदुत्तरपदप्रकृति-

जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं
नरः । असितवर्णा हरयस्सुपर्णा

हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन । [17]इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । [18]इन्द्रम् । नरः । [19]असितवर्णा इत्यसित-वर्णाः । हरयः । सुपर्णा इति सु-पर्णाः ।

स्वरत्वम् । तस्यै सिनीवाल्यै विश्पत्नियै विशां पालयित्र्यै । 'विश्पूर्वस्य' इति पत्युर्नकारः, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वेन विशो जस्त्वाभावः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हविर्जुहोतन जुहुत हे ऋत्विग्यजमानाः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः, पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥

[17]'ऐन्द्र उत्तमो भवति'* इत्यस्यैन्द्रस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इति गायत्रीत्रिष्टुभौ । व्याख्याते चैते† । इह तु प्रतीकग्रहणमनयोः । हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्मदर्थं विश्वेभ्यो जनेभ्यः उपरि इन्द्रं हवामहे आह्वयामः । अस्माकमेव केवलः स्वामी भवत्विति ॥

[18]द्वितीया—यदा पार्याः परलोकसाधनभूताः धियः कर्माणि युनजते युञ्जन्ति तदा मनुष्याः इन्द्रमेवाह्वयन्ति । हविषामर्धेन धार्यमाणं अर्धार्हं 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्राति'‡ इति । तस्मात् हे इन्द्र शूरः वीरः शवसो बलस्य मनुष्येभ्यः संभक्तौ चकानः दीप्यमानः । ईदृशस्त्वं गोमति व्रजे गोसमूहे अस्मानाभज भागिनः कुर्विति ॥

[19]अथ कारीर्या पिण्डीर्हुत्वा धूममन्वीक्षते—असितवर्णा इति

---

*सं. २-४-६. †सं. १-६-१२. ‡सं. ५-४-८.

मिहो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आ-
ववृत्रन्त्सदनानि कृत्वाऽऽदित्पृथिवी
घृतैर्व्युद्यते । हिरण्यकेशो रजसो

मिहः । वसानाः । दिवम् । उदिति । पतन्ति ।
ते । एति । अववृत्रन् । सदनानि । कृत्वा । आत् ।
इत् । पृथिवी । घृतैः । वीति । उद्यते । [20]हिरण्य-
केश इति हिरण्य—केशः । रजसः । विसार इति

त्रिष्टुभा ॥ असितवर्णाः कृष्णवर्णाः; उदकपूर्णत्वात् । हरयः रसहरणशीलाः रश्मयः सुपर्णाः शोभनपतनाः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मिहः आपः । मिह्यन्ते सिच्यन्ते इति कर्मणि क्विप् । वसानाः आच्छादयन्त्यः । अनुदात्तत्वा-च्छसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । दिवमादित्यमण्डलं उत्पतन्ति उत्क्रम्यो परिगच्छन्ति । उत्तरायणे आपस्तत्र गर्भभूताः वर्तन्ते । ते च रश्मयः तत्र सदनानि कृत्वा अष्टौ मासानतिवाह्य पक्वमुदकं गृहीत्वा दक्षिणायने आववृत्रन् आवर्तन्ते मध्यमस्थानं प्रतियन्तः असितवर्णा उदपतन् । वृतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपश्श्लुः, 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् । यद्वा—छान्दसो लुङ् । 'द्यु-द्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदं, व्यत्ययेन च्लेश्शङ्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । अथ यदा ते आवृत्ता भवन्ति आदित् अनन्तरमेव पृथिवी घृतैः उदकैः व्युद्यते विशेषेण क्लिद्यते । उन्दी क्लेदने ॥

[20]वर्षाभूस्तम्बमग्नौ प्रहरति—हिरण्यकेश इति त्रिष्टुभा ॥ आ-

विसा॒रेऽहि॒र्धुनि॒र्वात॑ इव॒ ध्रजी॑मान् ।
शुचि॑भ्राजा उ॒षसः॑ ॥ ३८ ॥ नवे॑-
दा॒ यशस्व॑तीरप॒स्युवो॒ न स॒त्याः ।
आ ते॑ सु॒पर्णा॑ अमिनन्त॒ एवैः॑ कृ-

वि-सा॒रे । अहिः॑ । धुनिः॑ । वातः॑ । इ॒व । ध्रजी॑-
मान् । शुचि॑भ्राजा॒ इति॒ शुचि॑-भ्रा॒जाः । उ॒षसः॑ ॥
३८ ॥ नवे॑दाः । यश॑स्वतीः । अ॒प॒स्युवः॑ । न ।
स॒त्याः । [21]एति॑ । ते॒ । सु॒पर्णा॒ इति॑ सु-प॒र्णाः ।

दित्यात्मना अग्निस्स्तूयते—हिरण्यकेशः रसहरणशीलरश्मिः हिरण्य वर्णरश्मिर्वा आदित्यः रजसः उदकस्य विसारे निस्सारणे निस्सारणार्थं अहिः आगत्य हन्ता मेघानाम् । आङ्पूर्वाद्धन्तेः डिप्रत्ययः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वम् । धुनिः कम्पयिता मेघानाम् । धुनोतेरौणादिको निप्रत्ययः । वात इव ध्रजीमान् गतिमान् । ध्रजेः 'इन्सर्वधातुभ्यः' इतीन् । शीघ्रमुदकं निस्सारयतीत्यर्थः । शुचिभ्राजाः निर्मलदीप्तिः उषसः अह्नः नवेदाः न विन्दतीति नवेदाः । पचाद्यच्, 'नभ्राण्नपान्नवेदाः' इति नञो नलोपाभावः । हिरण्यकेश एव रजसो निस्सारणं वेत्ति उषस्तु न विन्दति । यशस्वतीः यशस्वत्यः साध्येनान्नेन तद्वत्यः अपस्युवो न उदकमिच्छन्त्य इव भवन्ति सत्याः अमोघारम्भाः । अप इच्छन्तीति क्यच्, द्वितीयाबहुवचनस्य लुक्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, तन्वादित्वादुवङ् । तस्माद्धिरण्यकेशः सर्वं जानाति, अस्माकमुदकं निस्सारयति ॥

[21]स्तम्बस्य धूममन्वीक्षते—आ ते सुपर्णा इति त्रिष्टुभा ॥ हे

ष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । शि-
वाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति
मिहस्स्तनयन्त्यभ्रा । वाश्रेव वि-

अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् । शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । एति । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा । [22]वाश्रा । इव । विद्युदिति वि-द्युत् । मि-

आदित्यात्मन् अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतनाः रश्मयः अमिनन्त आमिन्वते आनयन्ति वृष्टिम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे, व्यत्ययेन श्ना, अन्तादेशश्च, संहितायां परेण वृद्ध्यभावश्च । एवैः अयनैः इत उदकमादाय मण्डलं यान्ति, ततो मध्यमस्थानं यान्ति । एवमयनैर्वृष्टिमानयन्ति । अथ यदीदं रश्मयः कुर्वन्ति तदा कृष्णो मेघः वृषभः वर्षिता मध्यमस्थानमागत्य नोनाव प्रशस्तं शब्दं भृशं करोति । नौतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसो लिट् । तदानीं शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्मयमानाभिः हसन्तीभिरिव फेनवत्तया अद्भिस्सह आगात् आगच्छति वर्षन् मेघः । एतेः छान्दसो लुङ् । स्मयतेर्ङित्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तदनन्तरं मिहः आपः पतन्ति सर्वतः पृथिव्याम्, स्तनयन्तिच समन्तात् अभ्रा अभ्राणि । 'शेश्छन्दसि' इति लोपः ॥

[22]वक्ष्यमाणस्य मारुतस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—वाश्रेव, पर्वतश्चिदिति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ केचित्तु—'आ ते सुपर्णाः' इत्या-

द्युम्निमिमाति वत्सं न माता सिषक्ति।
यदेषां वृष्टिरसर्जि । पर्वतश्चिन्महि
वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानु रेजत
स्वने वः । यत्क्रीडथ मरुतः॥३१॥

मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति । यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि । [23]पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः । यत् । क्रीडथ । मरुतः ॥ ३१ ॥ ऋष्टि-

दय ऋचस्तिस्रोपि धूमान्वीक्षणमन्त्रा इत्याहुः । वाश्रेव वाश्यमानेव मरुतः प्रति । यथा प्रस्नवनी माता वत्सं प्रति वाश्यमाना भवति; तथा विद्युत् मरुतः प्रति वाश्यमाना मिमाति मिमीते । माङ् माने, जौहोत्यादिकः, अत्र तु सेचनकर्मा, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सिषक्ति सेवते च माता वत्समिव । षञ्जेः शपः श्लुः 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यत् यदा वृष्टिः असर्जि सृज्यते । छान्दसो लुङ् । एषां मरुतां सम्बन्धिनी वृष्टिः तदारम्भे इत्थं विद्युन्मरुतो मिमाति सिषक्ति चेति । तस्मादस्माकमेवं भवत्वित्याशास्यते ॥

[23]पर्वतश्चिदित्यादि ॥ अप्यर्थे चिच्छब्दः । महि महत् वृद्धः पर्वतो बिभाय बिभेति वः स्वने गर्जिते । किं च—दिवोप्युपरिगतस्य पर्वतस्य सानु रेजत रेजते कम्पते स्वने युष्माकम् । रेजृ कम्पने, टेरेत्वाभावश्छान्दसः । छान्दसे वा लङि 'बहुलं छन्द-

ऋष्टिमन्त आप इव सध्रियञ्चो धवध्वे। अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन।

मन्त इत्यृष्टि—मन्तः। आपः। इव। सध्रियञ्चः। धवध्वे। [24]अभीति। क्रन्द। स्तनय। गर्भम्। एति। धाः। उदन्वतेत्युदन्—वता। परीति। दीय। रथेन। दृतिम्। स्विति। कृष। विषितम्-

स्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। कदेत्याह—यदा हे मरुतः ऋष्टिमन्तः वज्रायुधवन्तः यूयं क्रीडथ। तदानीं युष्माकं गर्जितं श्रुत्वा पर्वतोपि बिभेति सान्वपि कम्पते इति। 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुपः उदात्तत्वम्। किं च—तस्मिन् काले यूयं आप इव व्यापका इव सध्रियञ्चः सहाञ्चन्त्यः 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः। अध्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। धवध्वे धावत छान्दसं ह्रस्वत्वम्। धुनोतिर्वा गतिकर्मा, व्यत्ययेन शप्। तस्मादस्माकं वृष्ट्यर्थं गर्जन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वमिति॥

[24]अथाश्वं वाससा अभिवेष्टयति—अभिक्रन्देति त्रिष्टुभा॥ अभिक्रन्द अभितस्सर्वतः शब्दं कुरु स्तनय उच्चैर्गर्ज। तिङः परत्वान्न निहन्यते। ततश्च गर्भं मेघस्योदकं आधाः गर्भमाधेहि। लेटि शपो लुक्। किंच—उदन्वता उदकवता रथेन रंहणेन परि दीय सर्वतो गच्छ, दीयतिः छान्दसो गतिकर्मा। उदकस्योद-

दृतिꣳ सु क॑र्ष॒ विषि॑तं॒ न्य॑ञ्चꣳ स॒मा भ॑वन्तू॒द्वता॑ नि॒पा॒दाः । त्वं त्या चि॒दच्युताग्ने॑ प॒शुर्न यव॑से । धामा॑

मिति॒ वि-सि॒तम् । न्य॑ञ्चम् । स॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । उ॒द्वतेत्यु॑त्-वता॑ । नि॒पादा॒ इति॑ नि-पा॒दाः ।

25 त्वम् । त्या । चि॒त् । अच्यु॑त । अग्ने॑ । प॒शुः । न । यव॑से । धाम॑ । ह॒ । यत् । ते॒ । अ॒ज॒र॒ । वना॑ ।

न्भावश्छान्दसः, 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तत-स्तं मेवं चर्ममयो जलाधारविशेषो दृतिः तद्वत्सुकर्ष सुखेन कर्ष विषितं विमुक्तद्वारम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । न्यञ्चं अवाङ्मुखीकृतम् । 'न्यधी च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ततश्चैवं त्वया कृते समा भवन्तु तुल्या भवन्तु । उद्वता उन्नतेन स्थलेन निपादाः निम्नाः उदकेन सर्वं समीकृतमस्तु । पदेर्घञ्, थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवमश्वात्मनाऽग्निस्स्तूयते 'उपसर्गाच्छ-न्दसि' इति उच्छब्दाद्वतिः ॥

25 अथ 'अग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं सौर्यमेककपालम्'* इत्येतेषां त्रयाणां हविषां याज्यानु-वाक्याः । तत्राग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—त्वं त्या चिदच्युतेत्यनुष्टुप् ॥ 'अच्युत' इति प्रथमपादान्तः । अग्ने इति पादादित्वान्न निह-न्यते । हे अग्ने त्वमेव त्याचित् तान्यपि वना वनानि उदकानि

* तै, सं, २-४-१०.

ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ।
अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव
स्वधावोऽमृतस्य धाम । याश्च ॥ ४० ॥

वृश्चन्ति । शिक्कसः । [26]अग्ने । भूरीणि । तव । जात-वेद इति जात-वेदः । देव । स्वधाव इति स्वधा-वः । अमृतस्य । धाम । याः । च ॥ ४० ॥ मा-

---

अच्युत अच्युतानि अविनाशीनि । उभयत्रापि 'शेश्छन्दसि' इति लोपः । तानि यानि वनानि तव शिक्कसः अर्चींषि वृश्च-न्ति भक्षयन्ति तानि त्वमेव भूत्वा अच्युतानि तिष्ठन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—पशुर्न यवसे । यथा यवसे वासे भक्षिते पशुरे-व भवति सोपि पश्वात्मना अवतिष्ठते । यद्वा—तान्यपि त्वमेव यवसे मिश्रयसि स्थापयसि । विकरणादिव्यत्ययः 'चनाचिदिव' इति निघाताभावः । तस्मात्त्वैवात्र धाम जन्मस्थानं वा त्वमेव तत्तदात्मना जायसे तिष्ठसि वा । हे अजर विनाशरहित त्वं खलु अविनाशः उदकात्मना वर्षकाले जायसे । अन्यथा तान्यप्यु-पसंहृत्य स्वरूपेणावतिष्ठसे इति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति धामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । स त्वमस्मदर्थं वर्षेति ॥

[26]तत्रैव याज्या—अग्ने इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—जातानां वेदितः देव देवनशील स्वधावः अन्न-वन् । 'मतुवसोः' इति रुत्वम् । तवामृतस्यामरणस्य भूरीणि बहूनि धाम धामानि तेजांसि 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । याश्च मायाः कर्माणि मायिनां कर्मिणां यजमानानां सम्बन्धिनीः पूर्वीः

माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीस्सन्दधुः पृष्टबन्धो । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो

याः । मायिनाम् । विश्वमिन्वेति विश्वं–इन्व । त्वे इति । पूर्वीः । सन्दधुरिति सं–दधुः । पृष्टबन्धो इति पृष्ट–बन्धो । [27]दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्रेति । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य ।

पुरातनीः । गौरादित्वात् ङीष् । त्वे त्वयि सन्दधुः स्थापितवन्तः पूर्वे यजमानाः । ताश्च त्वयि भूयः त्वामेवेष्टवन्तः सर्वे तेन त्वमेव सर्वाणि तेजांसीति । हे विश्वमिन्व विश्वस्य प्रीणयितः । इवि प्रीणने, छान्दसः खश्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' । हे पृष्टबन्धो स्पर्शवतां बन्धो । स्पृशेश्छान्दसस्सलोपः, धात्वन्तरं वा द्रष्टव्यम् । व्रीह्यादित्वान्मायाशब्दादिनिः । त्वे इति 'सुपां सुलुक्' इति शे आदेशः । ईदृशस्त्वं अस्मान्वर्षेण रक्षेति ॥

[27]अथ मारुतस्य चतस्रो याज्यानुवाक्या विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमा—दिवो न इति त्रिष्टुप् ॥ हे मरुतः नः अस्मदर्थं दिवो वृष्टिं ररीध्वं स्रावयत । री स्रवणे, व्यत्ययेन शपश्श्लुः, वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्येत्वम् । वृष्णः वर्षितुः इन्द्रस्य अश्वस्य व्याप्तिमतः धाराः वर्षधाराः प्रपिन्वत प्रकर्षेण आसिञ्चत । पिवि मिवि सेचने, चङ् । हे वृषन् इन्द्र त्वमपि अर्वाङ् अस्मद-

अश्वस्य धाराः । अर्वाङेतेन स्तन-
यित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ।
पिन्वन्त्यपो मरुतस्सुदानवः पयो
घृतवद्विदथेष्वाभुवः । अत्यं न मिहे

धाराः । अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । एहि । इहि । अपः । निषिञ्चन्निति नि-सिञ्चन् । असुरः । पिता । नः । [28]पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानव इति सु-दानवः । पयः । घृतवदिति घृत-वत् । विदथेषु । आभुव इत्या-भुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् ।

भिमुखं याहि आगच्छ । एतेन मेघेन स्तनयित्नुना शब्दयता सहागच्छ । 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वम् । अपो निषिञ्चन् वर्षन् असुरः आसनकुशलः । असेरुरन् । असुमान्वा, असुप्रदो वा । प्रजानां नोस्माकं पिता पाता ॥

[28]अथ द्वितीया—पिन्वन्तीति जगती ॥ पिन्वन्ति सिञ्चन्ति क्षारयन्ति अपः । 'ऊडिदम्' इति शप उदात्तत्वम् । मरुतस्सुदानवः शोभनदानाः । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पयः पयस्सदृशीरपः पिन्वन्ति घृतवत् घृतमिव विदथेषु यज्ञेषु आभुवः आभुवन्तीत्याभुवः ऋत्विजः ते यदा यज्ञेषु घृतं पिन्वन्ति एवमपो मरुतः पिन्वन्ति । हेतुमाह—अत्यं न अश्वमिव यथा अश्वमश्वसादिनो विनयन्ति शिक्षयन्ति एवं मरु-

वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् । उदप्रुतो मरुतस्ताꣳ इयर्त वृष्टिम् ॥ ४१ ॥ ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति ग-

दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । [29]उदप्रुत इत्युद–प्रुतः । मरुतः । तान् । इयर्त । वृष्टिम् ॥ ४१ ॥ ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति । क्रोशाति । गर्दी ।

तेपि मिहे उदकार्थं वर्षार्थं वाजिनं वेगवन्तं मेघं विनयन्ति विधेयीकुर्वन्ति, 'सावेकाचः' इति मिहश्चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ततस्तं विधेयीकृत्य उत्सं उन्दनशीलं स्तनयन्तं गर्जन्तं अक्षितं अनुपक्षयं दुहन्ति मरुतः, यस्मादेवमेते कुर्वन्ति तस्मादुच्यते पिन्वन्त्यप इति । एवं अस्माकमपि पिन्वन्त्वपो मरुत इति । स्तन शब्दे, चुरादिः अदन्तः ॥

[29]अथ तृतीया—उदप्रुत इति त्रिष्टुप् ॥ उदप्रुतः उदकस्य प्रापयितॄन् । च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् पुङ् गतौ । तानास्माकीनान् मरुतः इयर्त गच्छत भजत यजमानार्थं हे ऋत्विजः । ऋ गतौ, जौहोत्यादिकः, 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः, 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्येत्वम् । ये यूयं विश्वे वृष्टिं जुनन्ति प्रार्थयन्ते मरुतः ते यूयमास्माकीनान् मरुतः इयर्त । तानित्यस्य संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । अत्र प्रार्थयितुः प्रदातुश्च द्वौ दृष्टान्तौ दर्शयति—यथा गर्दी निगरणशीला कन्या तुन्ना बुभुक्षया पीडिता क्रोशाति क्रोशति । लेट्याडागमः । अभ्यवहार्यं प्रार्थयमाना रोदितीत्यर्थः । एवं वृष्टिं प्रार्थयमाना ऋत्विजः मरुत

द॒ी क॒न्ये॑व तु॒न्ना पे॒रुं॑ तु॒ञ्जा॒ना पत्ये॑व
जा॒या । घृ॒तेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी मधु॑-
ना॒ सम॑क्षत॒ पय॑स्वतीः कृणु॒ताप॒

क॒न्या॑ । इ॒व॒ । तु॒न्ना । पेरु॑म् । तु॒ञ्जा॒ना । पत्या॑ ।
इ॒व॒ । जा॒या । [30]घृ॒तेन॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑-
पृ॒थि॒वी । मधु॑ना । समिति॑ । उ॒क्ष॒त॒ । पय॑स्वतीः ।
कृ॒णु॒त॒ । आपः॑ । ओष॑धीः । ऊर्ज॑म् । च॒ । तत्र॑ ।

आह्वयन्तीति भावः । यथा च तां कन्यां पेरुं पातुकामां, उपलक्षणत्वाद्बुभुक्षितां च, सामर्थ्यात् क्रोशन्तीं तुञ्जाना भाषमाणा मा रोदीः किं ते अभिलषितमिति वदन्ती पत्या सह जाया तस्या अभिमतं प्रयच्छति अभिप्रेतदानेन मातापितरौ तां प्रीणयत इत्यर्थः । एवं वृष्टिं प्रार्थयमानेभ्यो ऋत्विग्भ्यः तां मरुतः प्रयच्छन्तीति । तस्मादास्माकीनान् ऋत्विजः वर्षदानेन मरुतः प्रीणयतेति । 'मापोरिरुन्' इति पिबतेरिरुन्प्रत्यये पेरुः । तुजि भाषायाम्, चुरादिः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'छन्दस्युभयथा' इति शानच्, आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः ॥

[30]अथ चतुर्थी—घृतेनेति अतिजगती विवृद्धपादा । 'घृतेन' इति त्रिभिरक्षरैः प्रथमः पादो विवृद्धः । हे नरः नेतारः मरुतः 'नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययः । घृतेनोदकेन मधुना रसेन मधुरसेन द्यावापृथिवी समुक्षत सिञ्चत । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । ततस्तस्य मधुरसस्योदकस्य उपर्युक्षणेन आपः पूर्वस्थिताः पय-

ओषधीः । ऊर्जं च तत्र सुमतिं च पिन्वथ यत्रा नरो मरुतास्सिञ्चथा मधु । उदुत्यं चित्रम् । और्वभृ-

सुमतिमिति सु-मतिम् । च । पिन्वथ । यत्रं । नरः । मरुतः । सिञ्चथ । मधु । [31]उदिति । उ । त्यम् । [32]चित्रम् । [33]और्वभृगुवदित्यौर्वभृगु-वत् ।

स्वतीः पानार्हरसवतीः कृणुत कुरुत । विभक्तिव्यत्ययेन द्विती-यास्थाने प्रथमा । ओषधीश्च पयस्वतीः कृणुतेत्येव । इदं चाप्य-स्तु—यूयं मधु मधुरं उदकं सिञ्चथ । तत्र ऊर्जमन्नं बलं वा सुमतिं च कल्याणीं मतिं पिन्वथ सिञ्चथ दत्तेत्यर्थः । अबहु-व्रीहेरपि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिर्वा, सुमतिं च प्रजामिति । यत्रसिंचथशब्दयोः 'अन्येषामपि दृश्य-ते' इति सांहितिकं दीर्घत्वम् ॥

[31]अथ सौम्यस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—'उदु त्यं जातवेदसम्,' 'चित्रं देवानाम्' इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ व्याख्याते चैते* । अत्र प्रतीकग्रहणम् । तमिमं जातवेदसं जातप्रज्ञानं सूर्यं देवं केतवः उद्वहन्ति यथा सर्वेषां द्रष्टुं योग्यो भवतीति ॥

[32]द्वितीया—चित्रं चायनीयं देवानां सर्वेषामनीकं अनीकभूतं मित्रस्य वरुणस्य च अग्नेश्चक्षुस्थानीयं जङ्गमस्य स्थावरस्य आ-त्मभूतः सूर्य उदगात् उदेति । उदेत्य च द्यावापृथिवी अन्त-रिक्षं च रश्मिभिरापूरयतीति ॥

[33]अथोपहोमार्थाः तिस्रो गायत्र्यृचः—और्वभृगुवदित्याद्याः तत्र ॥

*सं. १-४-४३[1—2].

शुचिमप्नवानवद्धुवे । अग्निः समुद्रवाससम् । आ सवः सवितुर्यथा भगस्येव भुजिः हुवे । अग्निः समुद्रवाससम् । हुवे वातस्वनं

शुचिम् । अप्नवानवदित्यप्नवान—वत् । एति । हुवे । अग्निम् । समुद्रवाससमिति समुद्र—वाससम् ।
[34]एति । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्य । इव । भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रवाससमिति समुद्र—वाससम् । [35]हुवे । वातस्वनमिति वात—स्वनम् ।

प्रथमा । 'शुचिम्' इति प्रथमपादान्तः । और्वाप्नवानौ भार्गवावृषी । यथोक्तं भृगूणां पञ्चार्षेयप्रवरे—'जमदग्निवदौर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवत्' इति । और्वश्चासौ भृगुश्च और्वभृगुः । भृगुरिति भार्गवोऽभेदेनोच्यते । यथा और्वो भार्गवोऽग्निमाह्वयत्, यथा चाप्नवानोऽग्निं तद्वदहमपि अग्निं शुचिं समुद्रवाससं आहुवे आह्वयामि आजुहोमि वा । शपो लुक् । समुद्रे वासो यस्य स समुद्रवासाः । अन्तरिक्षे वसतीति केचित् । अपामाच्छादयितेत्यन्ये ॥

[34]द्वितीया—यथा सवितुस्सवमनुज्ञां आह्वयामि प्रार्थये, यथा च भगस्यादित्यस्य भुजिं भोगं प्रार्थये, तद्वदग्निं समुद्रवाससं हुवे । 'जवसवौ छन्दसि' इत्यजन्तौ निपात्येते । भुजेरौणादिकः किप्रत्ययः, भुजिरिति । यद्वा—'इक्श्तिपौ' इति धातुनिर्देशे विधीयमानोऽर्थनिर्देशेऽपि प्रवर्तते ॥

[35]तृतीया—वातस्वनं वातस्वनवन्तं कविं क्रान्तदर्शनं पर्जन्यक्रन्द्यं पर्जन्यवत्सर्वैराह्वातव्यं सर्वेषां प्रियम् । उभयत्राप्युपमानपू-

कविं पर्जन्यक्रन्द्यꣳ सहः । अग्निꣳ समुद्रवाससम् ॥ ४२ ॥

कविम् । पर्जन्यक्रन्द्यमिति पर्जन्य–क्रन्द्यम् । सहः । अग्निम् । समुद्रवाससमिति समुद्र–वाससम् ॥

वीर इषꣳ हव्यमुषसो मरुतश्च वृष्टिं भगस्य द्वादश च ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयतैष ते गायत्रो यज्ञं वै प्रजापतेर्जायमानाः प्राजापत्या यो वा अयथादेवतमि-ष्टगी निग्राभ्यास्स्थ यो वै देवाञ्जुष्टोग्निना रयिमेकादश ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजापतेर्जायमाना व्यायच्छन्ते मह्यामिमान्माया मायिनां द्विचत्वारिꣳशत् ॥ ४२ ॥

प्रजापतिरकामयताग्निꣳ समुद्रवाससम् ॥

वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहः सर्वेषां बलं; तद्धेतुत्वात् । यद्वा—सहस्वन्तम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । ईदृशमग्निं समुद्रवाससं हुवे आह्वयामीति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

द्वितीयप्रपाठकः.

यो वै पवमानानामन्वारोहान्
विद्वान् यजतेऽनु पवमानानारोहति
न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्येनोऽसि
गायत्रछन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति

[1]यः । वै । पवमानानाम् । अन्वारोहानित्यनु—आरोहान् । विद्वान् । यजते । अन्विति । पवमानान् । एति । रोहति । न । पवमानेभ्यः । अवेति । छिद्यते । श्येनः । असि । गायत्रछन्दा इति गायत्र—छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे ।

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

[1]यो वै पवमानानामित्यादि ॥ पवमानाः बहिष्पवमानादयः । 'पूङ्यजोश्शानन्' । तेषामन्वारोहाः तान् । यैरन्वारुह्यन्ते अनुक्रमेण प्राप्यन्ते तेषामन्वारोहाः मन्त्राः । तान् विद्वान्यजमानः पवमानानन्वारोहति । न पवमानेभ्योवच्छिद्यते । के पुनरन्वारोहा इत्यत आह—श्येनोसीति । तत्र बहिष्पवमाने पञ्चम्यां स्तोत्रियायां प्रस्तुतायां वाचयति । श्येनः पक्षिविशेषः । स शयनीयः शीघ्रगतिः । स एव त्वमसि । गायत्रछन्दाः गायत्रछन्दस्कः । गायत्र्येव गायत्रम्, 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम्' इत्यण् । तं त्वामहमन्वारभे अनुक्रमेण रोहामि ।

मा सं पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा
अनु त्वाऽऽरंभे स्वस्ति मा सं पारय
सघाऽसि जगतीछन्दा अनुत्वाऽऽ
रंभे स्वस्ति मा सं पारयेत्याहैते ॥
॥१॥ वै पवमानानामन्वारोहास्तान्
य एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमाना

स्वस्ति । मा । समिति । पारय । [2]सुपर्ण इति सु-पर्णः । असि । त्रिष्टुप्छन्दा इति त्रिष्टुप्-छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । [3]सघा । असि । जगतीछन्दा इति जगती-छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । इति । आह । एते ॥ १ ॥ वै । पवमानानाम् । अन्वारोहा इत्यनु-आरोहाः । तान् । यः । एवम् । विद्वान् । यजते । अन्विति । पवमानान् । एति । रोहति ।

किंच—मा स्वस्ति अविघ्नेन संपारय समाप्तकर्माणं कुरु । पार तीरं कर्मसमाप्तौ ॥

[2]अथ माध्यन्दिने पवमाने अष्टम्यां स्तोत्रियायां प्रस्तुतायां वाचयति—सुपर्णोऽसीति ॥ सुपर्णः श्येनः वृद्धतरः शोभनपतनः । स एव त्वमसि । त्रिष्टुप्छन्दाः । गतमन्यत् ॥

[3]अथार्भवे पवमाने नवम्यां प्रस्तुतायां वाचयति—सघाऽसीति ॥

रोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते यो
वै पवमानस्य संततिं वेद सर्वमा-
युरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पशु-
मान्भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य
ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता
द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत्तान्
यदगृहीत्वोपाकुर्यात्पवमानं वि ॥२॥
छिन्द्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्रा-

न । पवमानेभ्यः । अवेति । छिद्यते । [4]यः । वै ।
पवमानस्य। सन्ततिमिति सं–ततिम् । वेद । सर्वम् ।
आयुः । एति । न । पुरा । आयुषः । प्रेति । मी-
यते । पशुमानिति पशु–मान् । भवति । विन्दते ।
प्रजामिति प्र–जाम् । पवमानस्य । ग्रहाः । गृ-
ह्यन्ते । अथ । वै । अस्य । एते । अगृहीताः ।
द्रोणकलश इति द्रोण–कलशः । आधवनीय इ-
त्या–धवनीयः । पूतभृदिति पूत–भृत् । तान् ।
यत् । अगृहीत्वा । उपाकुर्यादित्युप–आकुर्यात् ।
पवमानम् । वीति ॥ २ ॥ छिन्द्यात् । तम् । वि-
च्छिद्यमानमिति वि–छिद्यमानम् । अध्वर्योः ।

गृध्रो वा भासो वा सुपर्णादपि वृद्धतरः । स एव त्वमसि ।

णोऽनु विच्छिद्येतोपयामगृहीतोसि
प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि
मृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पवं-

प्राण इति प्र-अनः । अनु । वीति । छिद्येत । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्र-जापतय इति प्रजा-पतये । त्वा । इति । द्रोण-कलशमिति द्रोणं-कलशम् । अभीति । मृशेत् । [5]इन्द्राय । त्वा । इति । आधवनीयमित्या-धवनी-यम् । [6]विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । इति । पूतभृ-

---

जगतीछन्दाः । समानमन्यत् । इत्याहेति । निगदव्याख्यातम् ॥

[4—6]यो वै पवानस्येत्यादि ॥ सन्तानः सन्ततिः अविच्छेदः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आयुषः शतसंवत्सर-प्रमाणात् पुरा प्राक् मध्ये न प्रमीयते न म्रियते, पशुमान् भवति बहु-पशुर्भवति । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । का पुनस्सन्ततिरित्याह—पवमानस्य ग्रहाः द्रोणकलशादयः । ते पवमा-नोपाकरणात्प्राक् ये गृह्यन्ते सा पवमानस्य सन्ततिः । तर्हि कस्य ते गृह्यन्तामित्यत आह—अथेति । एते खलु पवमानस्य ग्रहास्स्युः अस्य पवमानस्य सम्बन्धितया गृहीता एव ग्रहा भवन्ति । के पुनस्ते इत्यत आह—द्रोणकलश इत्यादि । तर्हि

मानमेव तत्सं तनोति सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान्भवति विन्दते प्रजाम् ॥ ३ ॥

तामिति पूत-भृतम् । पवमानम् । एव । तत् । समिति । तनोति । सर्वम् । आयुः । एति । न । पुरा । आयुषः । प्रेति । मीयते । पशुमानिति पशु-मान् । भवति । विन्दते । प्रजामिति प्र-जाम् ॥ ३ ॥

एते वि द्विचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

ते मा ग्राहिषतेत्यत आह—तान्यदित्यादि । यद्येवं का गतिः, यदि गृह्यन्ते पवमानग्रहास्स्युः, यदि न गृह्यन्ते पवमानो विच्छिद्येत । नहि भवन्ति गृह्यन्ते न गृह्यन्ते चेति । तत्राह— उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वेत्यादि । इयं वा उपयामः तयैव गृहीतस्त्वमसीति व्याख्यातम्* । तं त्वां प्रजापतये प्रजापत्यर्थं अभिमृशामीति शेषः । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमृशेत् उपयामगृहीतोसीति त्रयाणामनुषङ्गः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वेत्याधवनीयमभिमृशेत् । उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतमभिमृशेत् । सर्वे पुरस्तादुपयामाः । एतेनाभिमर्शनेन ग्रहपर्यायेण ते गृहीता भवन्ति । तेन पवमानं सन्तनोति । सर्वमायुरेतीत्यादि । गतम् ॥

इति तृतीये द्वितीये प्रथमोनुवाकः.

*सं. १-४-३[1].

त्रीणि वाव सव॑नान्यथ॑ तृ॒तीयꣳ॑ सव॑नमव॑ लु॒म्पन्त्यनꣳ॒शु कु॒र्वन्त॑ उ॒पाꣳ॒शुꣳ हु॒त्वोपाꣳ॑शुपा॒त्रेऽꣳ॑शुम॒वास्य॒ तं तृ॒तीयसव॒नेऽपि॒सृज्या॒भि षु॑णुयाद्यदा॒प्याय॑यति॒ तेनाꣳ॑शुम॒द्य-

[1]त्रीणि॑ । वाव । सव॑नानि । अथ॑ । तृ॒तीय॑म् । सव॑नम् । अवेति॑ । लु॒म्पन्ति॒ । अ॒नꣳ॒शु । कु॒र्वन्त॑ः । उ॒पाꣳ॒शुमित्यु॑प—अꣳ॒शुम् । हु॒त्वा । उ॒पाꣳ॒शुपा॒त्र इत्यु॑पाꣳशु—पा॒त्रे । अꣳ॒शुम् । अ॒वास्येत्य॑व—अस्य॑ । तम् । तृ॒तीयसव॒न इति॑ तृ॒तीय—स॒व॒ने । अ॒पि॒सृ॒ज्येत्य॑पि—सृ॒ज्य॑ । अ॒भीति॑ । सु॒नु॒या॒त् । यत् । आ॒प्या॒य॒य॒तीत्या॑—प्या॒यय॑ति । तेन॑ । अꣳ॒शु॒मदित्यꣳ॑-

[1]त्रीणि वाव सवनानीत्यादि ॥ त्रीण्येतानि सवनानि प्रातस्सवनादीनि तैः त्रिभिरपि सवनैः सवनवद्भिर्भवितव्यम् । अथैवं सति तृतीयसवनं अनंशु कुर्युः इदं लुंपेयुर्विनाशयेयुः, सवनस्वभाववैधुर्यात् । तस्मात् उपांशु हुत्वा उपांशुपात्रे प्रागेव प्रातस्सवन एव योंशुः तं तृतीयसवने माध्यन्दिनीये ऋजीषे अपिसृज्य प्रक्षिप्य अभिषुणुयात् । यदाप्याययतीत्यादि । केचिदाहुः—अंशोः प्रक्षेप आप्यायनमिति । अन्ये आहुः—अद्भिराप्यायनं कर्तव्यमिति । तेनाप्यायनेन अंशुमद्भवति । तृतीयसवनस्याभिषवणे च ऋजीषवत्त्वं, तेन सर्वाणि सवनानि

दभिषुणोति तेनंर्जीषि सर्वाण्येव त-
त्सवनान्य॒ꣳशुमन्ति शुक्रवन्ति स-
मावंद्वीर्याणि करोति द्वौ समुद्रौ वि-
तंतावजूर्यौ पर्यावर्तेते जठरेव पा-
दाः। तयोः पश्यन्तो अति यन्त्यन्य-

शु-मत् । यत् । अभिषुणोतीत्यभि-सुनोति । तेन[1] । ऋजीषि । सर्वाणि । एव । तत् । सवनानि । अ॒ꣳशुमन्तीत्य॒ꣳशु-मन्ति । शुक्रवन्तीति शुक्र-वन्ति । समावद्वीर्याणीति समावत्-वीर्याणि । करोति । [2]द्वौ । समुद्रौ । विततावि ति वि-ततौ । अजूर्यौ । पर्यावर्तेते इति परि-आवर्तेते । जठ-रा । इव । पादाः । तयोः । पश्यन्तः । अतीति ।

अंशुमन्ति शुक्रवन्ति रसवन्ति च भवन्ति । अतस्सर्वाणि सवनानि समावद्वीर्याणि तुल्यवीर्याणि च करोति । समादावतुप् ॥

[2]आधवनीये दीर्णे प्रवृत्ते [अपवृत्ते] वा पात्र्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये प्रायश्चित्तं जुहोति अन्वारब्धे यजमाने—द्वौ समुद्राविति त्रिष्टुभा ॥ द्वौ समुद्रौ समुद्रसदृशौ आनन्त्यसाम्यात् अहो-रात्रावुच्येते । तौ विततौ विस्तीर्णौ । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अजूर्यौ अहिंस्यौ अप्रतिबद्धौ । जुरी हिंसाहान्योः; 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पर्या-वर्तेते पर्यायेणावर्तेते जठरा जठरे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या

*15

मपश्यन्तः ॥ ४ ॥ सेतुनाऽति य-
न्त्यन्यम् । द्वे द्रधसी सतती वस्त
एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वा-

यन्ति । अन्यम् । अपश्यन्तः ॥ ४ ॥ सेतुना ।
अतीति । यन्ति । अन्यम् । [3]द्वे इति । द्रधसी
इति । सतती इति स–तती । वस्ते । एकः । के-
शी । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । तिरोधायेति

आकारः । यथा समुद्रस्य जठरे उदरे इव पादाः ऊर्मिप्रवाहाः पर्यावर्तन्ते उपर्युपरि पर्यायेणापतन्ति; एवमेतौ समुद्रौ पर्यावर्तेते । तयोरिति निर्धारणे । तयोर्मध्ये अन्यमेकमहरात्मकं समुद्रं पश्यन्तः अतियन्ति अहनि वृत्तं प्रेक्षमाणाः जनास्तदतिवाहयन्ति । अन्यमेकं रात्र्यात्मकं समुद्रं अपश्यन्तोतियन्ति, अदर्शने हेतुमाह—सेतुना । यथा उदकरोधकृता सेतुना समुद्रान्तर्गतमुदकं न पश्यन्ति, एवं प्रबोधनिरोधकारिणा स्वप्नेन रात्रिवृत्तमपश्यन्तः अतियन्ति । इत्थं महानुभावौ तावेव प्रमादकृतमेतत्समृद्धं कुरुतामिति ॥

[3]अथ पूतभृति दीर्णे प्रवृत्ते [अपवृत्ते] वा तथैव पात्र्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने—द्वे द्रधसी इति त्रिष्टुभा॥ द्वे द्रधसी वाससी अहोरात्रात्मके । द्रोणे विधार्येते इति द्रधसी, द्रधातिर्वा छान्दसो धातुराच्छादनकर्मा । सतती सविस्तारे सन्तते वा अन्योन्यानुषक्ते ते वासस्थानीये द्वे । एकः अयनशीलः आ-

न् । तिरोधायैत्यसितं वसानश्शुक्र-
मा दत्ते अनुहायं जार्यै । देवा वै
यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते

तिरः—धार्यं । एति । असितम् । वसानः । शुक्रम् ।
एति । दत्ते । अनुहायेत्यनु—हार्यं । जार्यै । [4]देवाः ।
वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः । अ-

दित्यः वस्ते आच्छादयति । केशी रश्मिवान् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि विद्वान् जानन् । तयोरसितं कृष्णं रात्र्यात्मकं वासो वसानः स आत्मा तिरोधाय अन्तर्हितं कृत्वा एति गच्छति । शुक्रं शुक्लं अहरात्मकं वास आदत्ते धारयति अनुहाय जीर्णाया रात्रेः पश्चादागत्य । यद्वा—जीर्णां वासस्थानीयां रात्रिं अनुक्रमेण हित्वा शुक्रमभिनवं वास आदत्ते तद्वसानः प्रकाशं गच्छतीति । 'नग्नजादिभ्यः'(?) इति जीर्यतेरिन्प्रत्ययः, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणस्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवमहोरात्रयोरपि प्रवर्तयिता देवः इदं सम्रृद्धं करोत्विति ॥

[4]देवा वा इत्यादि ॥ यन्नाम यत्किञ्चित्कर्म देवा असुरजयार्थं यज्ञे विषये अकुर्वत, तत्सर्वं असुरा अप्यकुर्वत । ततोसुरान् जेतुमशक्नुवन्तः तद्विजयोपायमन्विच्छन्तो देवा एतं वक्ष्यमाणं महायज्ञमपश्यन् । ततस्तमतन्वत अतिष्ठन् । कः पुनस्स महायज्ञ इत्याह—अग्निहोत्रमित्यादि । अत्रोक्तमाचार्येण—'तत्पृच्छति कः पुनस्स महायज्ञ इति । अयमेवैष चातुर्मास्यः सोम उक्तो भवति इति ।

देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमतन्व-
ताग्निहोत्रं व्रतमकुर्वत तस्माद्द्विव्रत-
स्स्याद्द्विर्ह्यग्निहोत्रं जुह्वति पौर्णमासं
यज्ञमग्नीषोमीयम् ॥ ५ ॥ पशुमकु-

कुर्वत । ते । देवाः । एतम् । महायज्ञमिति महा-यज्ञम् । अपश्यन् । तम् । अतन्वत । अग्निहोत्र-मित्यग्नि-होत्रम् । व्रतम् । अकुर्वत । तस्मात् । द्विव्रत इति द्वि-व्रतः । स्यात् । द्विः । हि । अग्नि-होत्रमित्यग्नि-होत्रम् । जुह्वति । पौर्णमासमिति पौर्ण-मासम् । यज्ञम् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी-षोमीयम् ॥ ५ ॥ पशुम् । अकुर्वत । दार्श्यम् । य-

---

अथ खलु य एव कश्चन सौम्योध्वरस्स महायज्ञः' इति । अ-ग्निहोत्रादिरूपेण प्रच्छन्नं व्रतोपाकरणादि कुर्वन्तः सोममाहरन् । यथाधिगतपरमार्था असुरास्स्वयमनुष्ठातुं न शक्नुयुः, यथा चा-ग्निहोत्रादिकमेवैते कर्म कुर्वन्तीति मन्येरन् तथा प्रच्छन्नं सोम-माहरन्निति । द्वयोः कालयोः व्रतं यस्य स द्विव्रतः । जुह्वतीति । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नीषोमीयमिति । द्यावापृथिव्यादिना छः, 'अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः' इति षत्वम्, 'ईदग्नेस्सोमवरुणयोः' इती-कारः । दर्शे भवो दार्श्यः, छान्दसो ण्यः । आग्नेयमिति ।

र्वत दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत
वैश्वदेवं प्रातस्सवनमकुर्वत वरुणप्र-
घासान्माध्यंदिनꣳ सवनꣳ साकमे-
धान्पितृयज्ञं त्र्यंबकाꣳस्तृतीयसव-
नमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववा-

ज्ञम् । आग्नेयम् । पशुम् । अकुर्वत । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः-सवनम् । अकुर्वत । वरुणप्रघासानिति वरुण-प्रघासान् । माध्यंदिनम् । सवनम् । साकमेधानिति साक-मेधान् । पितृयज्ञमिति पितृ-यज्ञम् । त्र्यम्बकानिति त्रि-अम्बकान् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् । अकुर्वत । तम् । एषाम् । असुराः ।

अग्नेर्ढक् । वैश्वदेवादयः चातुर्मास्ययागाः । साकमेधादित्रयं तृतीयसवनमकुर्वत । तमेषामित्यादि । एषां देवानां तादृशं यज्ञं महायज्ञात्मकं असुरा अन्ववाजिगांसन् अन्वेतुमनुष्ठातुमैच्छन् । 'सनि च' इति गमिरादेशः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वम् । तमन्वेतुं नाशक्नुवन् । तेऽब्रुवन्नसुराः अध्वर्तव्या अस्माभिर्बाधितुमशक्याः इमे देवा अभूवन्निति । 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तदध्वरस्येत्यादि । अध्वर्तव्या अनेन देवा अभूवन्नित्यध्वरः । ध्वररहितत्वादध्वरः । ध्वरतेः पचाद्यच्, बहु-

जिगाꣳसन्तं नान्ववायन्ते ऽब्रुवन्न-ध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभ-वन्पराऽसुरा य एवं विद्वान्त्सोमेन यजते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रा-तृव्यो भवति ॥ ६ ॥

यज्ञम् । अन्ववाजिगाꣳसन्नित्यनु—अवाजिगाꣳ-सन् । तम् । न । अन्ववायन्नित्यनु—अवायन् । ते। अब्रुवन् । अध्वर्तव्याः । वै । इमे । देवाः । अभू-वन् । इति । तत् । अध्वरस्य । अध्वरत्वमित्यध्व-र—त्वम् । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असु-राः । यः । एवम् । विद्वान् । सोमेन । यजते । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ॥ ६ ॥

अपघ्नन्तोग्नीषोमीयमात्मना परा त्रीणि च ॥ २॥

व्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—कर्मणि छान्द-सोच्, 'अच्कावशक्तौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ततो देवा अभवन् भूतिमन्तस्सम्पन्नाः । असुराश्च पराभवन् । य एवमि-त्यादि । गतम् ॥

इति तृतीये द्वितीये द्वितीयोनुवाकः.

परि॒भूर॒ग्निं परि॒भूरिन्द्रं॒ परि॒भूर्वि॒श्वान्दे॒वान्परि॑ भू॒र्मा७ स॒ह ब्र॑ह्म॒व॒र्च॒सेन॒ स नः॑ पवस्व॒ शं गवे॒ शं जना॑य॒ शमर्व॑ते॒ श७ रा॑जन्नोष॑धी-

[1]परि॒भूरिति॒ परि—भूः । अ॒ग्निम् । प॒रि॒भूरिति॒ परि—भूः । इन्द्र॑म् । प॒रि॒भूरिति॒ परि—भूः । विश्वा॑न् । दे॒वान् । प॒रि॒भूरिति॒ परि—भूः । माम् । स॒ह । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सेनेति॑ ब्रह्म—व॒र्च॒सेन॑ । सः । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । शम् । गवे॑ । शम् । जना॑य । शम् । अर्व॑ते । श-

[1]समस्तं राजानमुपतिष्ठते—परिभूरिति संकृत्यैकादशपदया ॥ परितस्सर्वतो भविता परिभूः । नेमिवदराणां सर्वतोऽग्नेः रक्षिता त्वमसि हे सोम । यद्वा—परितोऽग्नेर्भावयिता प्रवर्तयिता परिभूः । भवतेर्ण्यन्तात्क्विपि 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक्, 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिः, तस्य गतार्थत्वादप्रयोगः, 'अभितःपरितस्समया' इत्यादिना द्वितीया । एवमिन्द्रादीनां ब्रह्मवर्चसेन सह मां परितो भावयति । ब्रह्मणो वर्चो बलं ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्याम्' इत्यच् । तादृशः त्वं नः अस्मदर्थं पवस्व शुन्धस्व । पूङ् पवने, भौवादिकः । किमर्थम्? शं गवे । जातावेकवचनम् । यथा गोभ्यः शं सुखं भवति । जनाय जनेभ्यः । अर्वते अर्वद्भ्यः । ओषधीभ्यश्च । हे राजन् दीप्तिमन् । किंच—हे रयिपते धनानां पालयितः ते त्वयि तस्य अच्छिन्नस्यानुपरतरूपस्य सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य निमित्तस्य रायस्पोषस्य धनपुष्टेः पुष्टस्य धनस्य

भ्योऽच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य
रायस्पोषस्य ददितारस्स्याम । त-
स्यं मे रास्व तस्यं ते भक्षीय त-
स्यं त इदमुन्मृजे । प्राणायं मे व-

भ्यः । राजन् । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । अ-
च्छिन्नस्य । ते । रयिपत इति रयि—पते । सुवीर्य-
स्येति सु—वीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः ।
स्याम । तस्य । मे । रास्व । तस्य । ते । भक्षीय ।
तस्य । ते । इदम् । उदिति । मृजे । [2]प्राणायेति

ददितारः दातारस्स्याम । दद दाने । तदर्थं तस्य तादृशस्य धनस्य मे मह्यं रास्व देहि । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्ववत्कर्मण स्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य ते तादृशं त्वां भक्षीय भजे । यद्वा—तादृशं त्वदीयं धनं भक्षियि । तस्य तादृशस्य तव प्रसादात् तादृशस्य धनस्य लाभाद्वा । इदं ब्राह्मणोक्तानां कामानां अन्यतममिष्टं उन्मृजे उन्मार्ज्मि साधयामीत्यर्थः । के पुनस्ते कामाः? 'स एनं तृप्तो भूत्याऽभिपवते' इत्यादिप्रसिद्धा भूत्यादयः, ते चास्मिन्नेवानुवाके वक्ष्यन्ते । इदमिति तेषां सामान्य निर्देशः । तं काममादित्यस्योन्मार्ष्टि—भूतिमुन्मृजे, ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे इति ॥

[2]अथावकाशैश्चरन्ति । तत्रोपांशुपात्रमवेक्षते—प्राणायेति ॥ ऊर्ध्व-प्रवृत्तिः प्राणः । प्राणाय प्राणार्थं मे मम वर्चोदाः वर्चसो

चोंदा वर्चसे पवस्वापानाय व्या-
नाय वाचे ॥७॥ दक्षक्रतुभ्यां च-
क्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथाᳪं

प्र—अनाय । मे । वर्चोदा इति वर्चः—दाः । वर्चसे। पवस्व । [3]अपानायेत्यप—अनाय । [4]व्यानायेति वि—अनाय । [5]वाचे ॥ ७ ॥ [6]दक्षक्रतुभ्यामिति दक्ष-क्रतु—भ्याम् । [7]चक्षुर्भ्यामिति चक्षुः—भ्याम् । मे ।

दीप्तेर्दाता त्वं वर्चसे दीप्तये तव मम वा पवस्व शुन्धस्व शोधय वा पीतो मदीयं शरीरम् । 'तस्य मे रास्व' इत्यादि पूर्वप्रकृतं सर्वत्रानुषज्यते । 'प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरमिमीत'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

[3]अन्तर्यामपात्रमवेक्षते—अपानायेति ॥ अपानोधोवृत्तिः । 'मे वर्चोदाः' इत्यादि मध्ये द्वितीयोनुषङ्गः सर्वत्र ॥

[4]उपांशुसवनमवेक्षते—व्यानायेति ॥ विष्वग्वृत्तिः व्यानः । छान्दसमुत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् ॥

[5]ऐन्द्रवायवमवेक्षते—वाचे इति ॥ 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

[6]मैत्रावरुणमवेक्षते—दक्षक्रतुभ्यामिति ॥

[7]शुक्रामन्थिनाववेक्षते—चक्षुर्भ्यामिति ॥ मे वर्चोदाविति । द्वितीयानुषङ्गापवादः ॥

* तै. ब्रा. १-५-४.

श्रोत्रा॑यात्मने॒ऽङ्गेभ्य॒ आयु॑षे वी॒-
र्या॑य॒ विष्णो॒रिन्द्र॑स्य॒ विश्वे॑षां दे॒-

व॒र्चो॒दावि॒ति॑, वर्चः—दौ । वर्च॑से । प॒वे॒थाम् । [8]श्रो-
त्रा॑य । [9]आ॒त्मने॑ । [10]अङ्गे॑भ्यः । [11]आयु॑षे । [12]वी॒र्या॑-
य । [13]विष्णो॑ः । [14]इन्द्र॑स्य । [15]विश्वे॑षाम् । दे॒वाना॑म् ।

[8]आश्विनमवेक्षते—श्रोत्रायेति ॥ पूर्वकावेवानुषङ्गौ । अत्र 'श्रो-त्रादाश्विनम् । चक्षुषश्शुक्रामन्थिनौ'* इति शुक्रामन्थिभ्यां पूर्वमेवा-श्विनोत्पत्तिश्रुतेः आश्विनावेक्षणं पूर्वमेव कार्यमित्याहुः ॥

[9]आग्रयणमवेक्षते—अत्मन इति ॥

[10]उक्थ्यमवेक्षते—अङ्गेभ्य इति ॥

[11]ध्रुवमवेक्षते—आयुष इति ॥ अत्र 'प्रतिष्ठाया ऋतु पात्रे'* इति दर्शनात् 'प्रतिष्ठायै मे वर्चोदाः' इत्यादिना ऋतुपात्रयोरवेक्षणं कुर्वन्ति माध्यन्दिनसवने प्रातस्सवने च ॥

[12]अथातिग्राह्यं षोडशिनं वाऽवेक्षते—वीर्यायेति ॥

[13]द्रोणकलशमवेक्षते—विष्णोर्जठरमसीति ॥ वक्ष्यमाणं त्रिभि-रनुषज्यते । एष तृतीयोनुषङ्गः ॥

[14]आधवनीयमवेक्षते—इन्द्रस्य जठरमसीति ॥

[15]पूतभृतमवेक्षते—विश्वेषां देवानां जठरमसीति ॥ वर्चोदा

*ब्रा. १-५-४.

वानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे
पवस्व कोऽसि को नाम कस्मै त्वा
काय त्वा यं त्वा सोमेनातीतृपं यं
त्वा सोमेनामीमदः सुप्रजाः प्रज-

जठरम् । असि । वर्चोदा इति वर्चः—दाः । मे । वर्चसे । पवस्व । [16]कः । असि । कः । नाम । कस्मै । त्वा । काय । त्वा । यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपम् । यम् । त्वा । सोमेन । अमीमदम् । सुप्रजा इति सु—प्रजाः । प्रजयेति प्र—जया । भू-

---

इत्यादि । व्याख्यातम्* । पुनराम्नानमनुषङ्गसमाप्तिं सूचयितुम् ॥

[16]अथ समस्तमेव राजानमुपतिष्ठते—कोसि कोनामेति पुरउष्णिहा यजुरन्तया ॥ सर्वात्मत्वादनिर्धारितविशेषः प्रजापतिरेव सर्वनाम्नोच्यते—अनिर्धारितविशेषः प्रजापतिरेव स्वयं त्वमसि हे सोमेति । प्रजापत्यात्मना सोमस्स्तूयते—को नामेति । नामधेयवान् 'को ह वै नाम प्रजापतिः'† इति । असर्वनामैवेदं संज्ञापदम् । इदानीं तादृशप्राजापत्यात्मतया यज्ञमाह । ब्राह्मणं च भवति 'एष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिः'‡ इति । कस्मै त्वा काय त्वा । अनिर्धारितविशेषाय कनाम्ने प्रजापत्यात्मने यज्ञाय त्वामुपतिष्ठे इति शेषः । हे सोमलतात्मन् प्रजापते यं त्वा सोमेन रसस्वरूपेण अतीतृपं स्वयमेव तृप्यन्तं यागेन तर्पयामि ।

---

*सं. ३-२-३[2]. †ब्रा. २-२-१०. ‡सं. ३-२-३[17].

यां भूयासꣳ सुवीरो वीरैस्सुवर्चा व-
र्चसा सुपोषः पोषैर्विश्वेभ्यो मे रू-
पेभ्यो वर्चोदाः ॥ ८ ॥ वर्चसे पव-
स्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय

यासम् । सुवीर इति सु-वीरः । वीरैः । सुवर्चा इति सु-वर्चाः । वर्चसा । सुपोष इति सु-पोषः । पोषैः । विश्वेभ्यः । मे । रूपेभ्यः । वर्चोदा इति वर्चः-दाः ॥ ८ ॥ वर्चसे । पवस्व । तस्य । मे । रास्व । तस्य । ते । भक्षीय । तस्य । ते । इदम् ।

'उरृत्' इति ऋकारः । यं त्वा सोमेन अमीमदं स्वयमेव माद्यन्तं यागेन मादयामि । उभयत्र छान्दसो लुङ् । एवं प्रजापत्यभेदेन सोमो निर्दिष्टः । तादृशं त्वामुपतिष्ठ इति । एवं महानुभावस्य तव प्रसादात् अहं प्रजया सुप्रजा भूयासं शोभनापत्यः । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्, 'सोर्मनसी' इत्येतद्बाधित्वा समासान्तस्वरः प्रवर्तते । वीरैः विक्रान्तैः पुरुषैः सुवीरः शोभनविक्रान्तपुरुषो भूयासम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्चसा दीप्त्या बलेन वा सुवर्चा भूयासम् । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पोषैरन्नादिपोषैः सुपोषो भूयासम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्वेभ्यो रूपेभ्यः विश्वरूपार्थम् । वर्चोदा इत्यादि व्याख्यातम्*, तस्य मे रास्वेत्यादि च* । पुनराम्नानमनुषङ्गस्याविच्छेदं दर्शयितुं समाप्तिं च द्योतयितुम् ॥

*सं. ३-२-३[1—2].

तस्यं त इदमुन्मृंजे । बुभूंषन्नवेक्षे-
तैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्र-
जापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो
भूत्वाऽभि पंवते ब्रह्मवर्चसकामोऽ-
वेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्र-
जापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृ-

उदिति । मृजे । [17]बुभूषन्न् । अवेति । ईक्षेत । एषः । वै । पात्रियः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । तम् । एव । तर्पयति । सः । एनम् । तृप्तः । भूत्वा । अभीति । पवते । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः । अवेति । ईक्षेत । एषः । वै । पात्रियः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । तम् । एव । तर्पयति । सः । एनम् । तृ-

---

[17]बुभूषन्नित्यादयः काम्याः अवेक्षणविधयः—बुभूषन् भूतिमिच्छन् । 'इदमुन्मृजे' इति सामान्येन यदुक्तं तस्यैते विशेषा भूत्यादयः ब्राह्मणेन प्रदर्श्यन्ते । पात्रियः पात्रार्हः सोमात्मा प्रजापतिः । 'पात्राद्घः' इति घः । यज्ञश्चायं प्रजापतिः । तस्मादनेन अवेक्षणेन तमेव यज्ञात्मानं प्रजापतिं तर्पयति । स च तृप्त एनं भूत्वा अभिपवते यथाऽयं भूतिमान् भवति तथा

सो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आमया-
वी ॥ ९ ॥ अवेक्षेतैष वै पात्रियः प्र-
जापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
यति स एनं तृप्त आयुषाऽभि पव-
तेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्र-
जापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
यति स एनं तृप्तः प्राणापानाभ्यां

सः । ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म–वर्चसेन । अभीति । पवते । [18]आमयावी ॥९॥ अवेति । ईक्षेत । एषः । वै । पात्रियः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । यज्ञः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । तम् । एव । तर्पयति । सः । एनम् । तृप्तः । आयुषा । अभीति । पवते । [19]अभिचरन्नित्यभि–चरन् । अवेति । ईक्षेत । एषः । वै । पात्रियः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । यज्ञः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । तम् । एव । तर्पयति ।

एतदाभिमुख्येन पवते । एवं ब्रह्मवर्चसादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

[18]आमयावी रोगवान् । आयुरर्थं सोऽवेक्षेत । 'बहुलं छन्दसि' इति विनिः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ।

[19]अभिचरन् अनिष्टं जनं मारयन् । यत्सिद्ध्यर्थमुपांशुपात्रादीनां अवेक्षणं क्रियते, तेभ्यः प्राणादिभ्यः एनमभिचर्यमाणमन्तरेति अन्तरितं

वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्याꣳ श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति ताजक्प्र धन्वति ॥ १० ॥

स्फ्यस्स्वस्तिर्विघनस्स्वस्तिः पर्शु-

सः । एनम् । तृप्तः । प्राणापानाभ्यामिति प्राण—अपानाभ्याम् । वाचः । दक्षक्रतुभ्यामिति दक्षक्रतु—भ्याम् । चक्षुर्भ्यामिति चक्षुः—भ्याम् । श्रोत्राभ्याम् । आत्मनः । अङ्गेभ्यः । आयुषः । अन्तः । एति । ताजक् । प्रेति । धन्वति ॥ १० ॥

वाचे रूपेभ्यो वर्चोदा ओमयावी पञ्च-चत्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

[1]स्फ्यः । स्वस्तिः । विघन इति वि—घनः । स्वस्तिः । पर्शुः । वेदिः । परशुः । नः । स्वस्तिः ।

करोति तत्सम्बन्धमस्य निवर्तयति । ततश्च ताजक् तदानीमेव अयं प्रधन्वति प्रगच्छति म्रियते इत्यर्थः । धवि गतौ, इदित्वान्नुम् ॥

इति तृतीये द्वितीये तृतीयः.

[1]स्फ्यविघनादि यजमानमुपस्थापयति—स्फ्यस्स्वस्तिरिति ॥ बृहती-विशेषोऽयम्, 'बृहती द्वादशाक्षरा त्रयश्चाष्टाक्षरा' इति ॥ स्फ्यः

शुर्वेदिः परशुर्नस्स्वस्तिः । यज्ञियाः
यज्ञकृतस्स्थ ते माऽस्मिन् यज्ञ उप
ह्वयध्वमुप मा द्यावापृथिवी ह्वये-

यज्ञियाः । यज्ञकृत इति यज्ञ-कृतः । स्थ । ते ।
मा । अस्मिन् । यज्ञे । उपेति । ह्वयध्वम् । [2]उपे-
ति । मा । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।

स्वस्तिः अविनाशहेतुरस्माकमथम् । अयं स्वस्तिशब्दो निपातो गुणमात्रे अविनाशे वर्तते । सोयमिदानीं मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा शुक्लादिवद्गुणिन्यपि अविनाशहेतौ वर्तते । विघनश्चास्माकं स्वस्तिः अविनाशहेतुः । विहन्यते भूमिरनेनेति विघनः । व्यत्ययेन अपि घत्वं च, थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं पर्श्वादयः अविनाश-हेतवः । परशुः पार्श्ववक्रः तृणादिच्छेदनः । परशुः वृक्षवृश्चनः । ते यूयं यज्ञिया यज्ञसंपादनार्हाः यज्ञकृतश्च स्थ यूयमेव यज्ञं संपादितवन्तस्स्थ । ते यूयं मां विशेषकरणार्थं अस्मिन् यज्ञे उपह्वयध्वं अनुजानीत यन्मया कर्तव्यं तदहमेव करोमि तदनुज्ञा-तुमर्हथेति । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् ॥

[2]द्यावापृथिवी उपतिष्ठते—उप मेति ॥ द्यावापृथिवी उप मा ह्वये-ताम् । 'द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः'* इति तदनुज्ञानं प्रार्थयते । द्यावापृथिव्योः स्वर उक्तः ॥

---

*सं. २-६-९.

तामुपास्तावः कलशस्सोमो अग्निरुप देवा उप यज्ञ उप मा

ह्वयेताम् । [3]उपेति । आस्ताव इत्या—स्तावः । [4]कलशः । [5]सोमः । [6]अग्निः । [7]उपेति । देवाः । [8]उपेति । यज्ञः । [9]उपेति । मा । होत्राः । उपहव

---

[3]बहिष्पवमानास्तावमुपतिष्ठते—उपास्ताव इति ॥ ह्वयतामित्यनुषज्यते । उपास्तावो ह्वयतामिति । यत्र वचनभेदस्तत्रोपसर्गावृत्तिः ॥

[4]द्रोणकलशमुपतिष्ठते—कलश इति ॥ शिष्टमनुषज्यते—उप मा कलशो ह्वयतामिति ॥

[5]सर्वं सोममुपतिष्ठते—उप मा सोमो ह्वयतामिति ॥

[6]अग्निमुपतिष्ठते—अग्निरिति ॥ उप माऽग्निर्ह्वयतामिति ॥

[7]देवानुपतिष्ठते—उप देवा इति ॥ उप मा देवा ह्वयन्तामिति । पूर्ववद्वचनभेदादुपसर्गावृत्तिः ॥

[8]यज्ञमुपतिष्ठते—उप यज्ञ इति ॥ उप मा यज्ञो ह्वयतामिति । पूर्ववदुपसर्गावृत्तिः ॥

[9]होत्रकानुपतिष्ठते—उप मा होत्रा इति ॥ होत्रा धिष्ण्यवन्तः । 'सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति'* इति । तेषामुपहवे ह्वयन्तामिति । उपहूयन्ते अस्मिन्नित्युपहवो यज्ञः । यद्वा—उपहवेऽनुज्ञाने कर्तव्ये यत्रयत्र उपहवमिच्छामि, तत्रतत्र मामुपह्वयन्तामिति ॥

---

*ब्रा. २-३-६.

होत्रा उपहवे ह्वयन्तां नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्याहवनीयमुप तिष्ठते यज्ञो वै मखः ॥ ११ यज्ञं वाव स तदहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्त्यै

इत्युप–ह्वे । ह्वयन्ताम् । [10]नमः । अग्नये । मखघ्न इति मख–घ्ने । मखस्य । मा । यशः । अर्यात् । इति । आहवनीयमित्या–हवनीयम् । उपेति । तिष्ठते । यज्ञः । वै । मखः ॥ ११ ॥ यज्ञम् । वाव । सः । तत् । अहन् । तस्मै । एव । नमस्कृत्येति नमः–कृत्य । सदः । प्रेति । सर्पति । आ-

---

[10]अथाहवनीयस्य समन्त्रमुपस्थानं ब्राह्मणमेव विदधाति—नम इति ॥ अनया द्विपदया गायत्र्या आहवनीयमुपतिष्ठते । अथोपस्थाने कारणमाह—यज्ञो वा इत्यादि । सोऽग्निः तत् तदानीं सदःप्रसर्पणकाले अहन् आर्तिमार्पयति अनमस्कृतः । तस्मात् तस्मै नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोनार्त्यै यज्ञविनाशेन आत्मन आर्तिमा भूदिति । मन्त्रार्थस्तु—अग्नये मखघ्ने मखस्य यज्ञस्य अनमस्कारकारिणो नाशयित्रे तुभ्यं नमः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । मखस्य यशः फलं मा अर्यात्प्राप्नोतु तद्विघातश्च त्वया न कर्तव्य इति ॥

नमो॑ रु॒द्राय॑ मख॒घ्ने नम॑स्कृत्या
मा पा॒हीत्याग्नी॑ध्रं तस्मा॑ ए॒व नम॑-
स्कृत्य॒ सदः॒ प्र सर्पत्या॒त्मनोना॑र्त्यै॒
नम॒ इन्द्रा॑य मख॒घ्न इ॑न्द्रि॒यं मे॑ वी-
र्यं॑ मा नि॒र्वधी॒रिति॑ होत्री॒यमा॒शिषे॑-

त्मनः॑ । अना॑र्त्यै॒ । [11]नमः॑ । रु॒द्राय॑ । म॒ख॒घ्न इति॑ मख-घ्ने । नम॑स्कृ॒त्येति॒ नमः॑-कृ॒त्या । मा । पा॒हि॒ । इति॑ । आग्नी॑ध्र॒मित्याग्नि॑-इ॒ध्रम् । तस्मै॑ । ए॒व । न॒म॒स्कृ॒त्येति॑ नमः॑-कृत्य॑ । सदः॑ । प्रेति॑ । स॒र्प॒ति॒ । आ॒त्मनः॑ । अना॑र्त्यै॒ । [12]नमः॑ । इन्द्रा॑य । म॒ख॒घ्न इति॑ मख-घ्ने । इ॒न्द्रि॒यम् । मे॒ । वी॒र्य॑म् । मा । नि॒रिति॑ । व॒धीः॒ । इति॑ । हो॒त्री॒यम् । आ॒शिष॒मित्या॑-

[11]अथाग्नीध्रस्योपस्थानं विदधाति—नमो रुद्रायेति ॥ आग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्येव । तस्मा इत्यादि । गतम् * । मन्त्रार्थोपि गतः । नमस्कृत्या प्रणिपातेनानेन मां पाहि । ऊर्यादित्वेन नमसो गतित्वात् 'तादौ च निति' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । अग्नीधश्शरणमाग्नीध्रम्, 'अग्नीधश्शरणे रण् भं च' ॥

[12]अथ होत्रीयस्योपस्थनं विदधाति—नम इन्द्रायेति ॥ होत्रियमुपतिष्ठते इत्येव । होतुर्धिष्णियं होत्रीयम्, गहादित्वाच्छः । इन्द्रियं चक्षुरादिकं वीर्यं बलं मा निर्वधीः निष्कृष्य मा वधीः ।

* सं. ३-२-४ 10.

मेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
स्यानिर्घाताय या वै ॥ १२ ॥ दे-
वतास्सदस्यार्तिमार्पयन्ति यस्ता वि-
द्वान्प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्च्छति
नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहैता वै देव-
तास्सदस्यार्तिमाऽर्पयन्ति ता य ए-

शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । इन्द्रिय-
स्य । वीर्यस्य । अनिर्घातायेत्यनिः—घाताय । याः ।
वै ॥ १२ ॥ देवताः । सदसि । आर्तिम् । आर्पय-
न्तीत्या—अर्पयन्ति । यः । ताः । विद्वान् । प्रसर्प-
तीति प्र—सर्पति । न । सदसि । आर्तिम् । एति ।
ऋच्छति । नमः । अग्नये । मखघ्न इति मख—घ्ने ।
इति । आह । एताः । वै । देवताः । सदसि । आ-
र्तिम् । एति । अर्पयन्ति । ताः । यः । एवम् ।

एतामाशिषं मा निर्वधीः इत्याशास्ते इन्द्रियस्य वीर्यस्य चानिर्घाताय भवति । या वै देवता इत्यादि । आङ्पूर्वोयमृच्छतिर्विनाशे वर्तते । तत्र 'गोपोषं पुष्णाति' इतिवत् धात्वर्थसामान्यवचनो द्वितीय ऋच्छतिर्वेदितव्यः । आङ्पूर्वात् क्तिनः 'उपसर्गाद्धति धातौ' इति वृद्धिः, 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एता वै देवता इत्यादि । एतन्मन्त्रनिर्दिष्टा अग्निरुद्रेन्द्रा इत्यर्थः । एता देवता

वं विद्वान्प्रसर्पति न सदस्यार्तिमा-
च्छति दृढे स्थश्शिथिरे समीची
माऽꣳहसस्पातꣳ सूर्यो मा देवो
दिव्यादꣳहसस्पातु वायुरन्तरिक्षा-
त् ॥१३॥ अग्निः पृथिव्या यमः

विद्वान् । प्रसर्पतीति प्र—सर्पति । न । सदसि । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । [13]दृढे इति । स्थः । शिथिरे इति । समीची इति । मा । अꣳहसः । पातम् । [14]सूर्यः । मा । देवः । दिव्यात् । अꣳहसः । पातु । [15]वायुः । अन्तरिक्षात् ॥ १३ ॥ [16]अग्निः ।

विदित्वा यस्सदः प्रसर्पति स विद्वानार्तिं न प्राप्नोति, अविद्वांसं आर्तिं प्रापयन्तीति ॥

[13]द्यावापृथिवी उपतिष्ठते—दृढे स्थ इति ॥ दृढे स्थिरे युवां स्थः भवतं शिथिरे मे सर्पणेन शिथिलिते अपि दृढे भवतम् । यद्वा—ममांहसः शिथिलयित्र्यौ । कपिलकादिः । समीची सम्यगञ्चनहेतू । 'चौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अन्तोदात्तत्वं च । तादृश्यौ युवामागच्छतम् । अंहसः पापात्पातं रक्षतम् ॥

[14]सूर्यमुपतिष्ठते—सूर्य इति ॥ दिव्यात् दिवि भवात् प्रमादकृतात्पापात् सूर्यो देवो मां पातु ॥

[15]वायुमुपतिष्ठते—वायुरिति ॥ पात्वित्यनुषज्यते । अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षनिमित्तात्पापात् पातु ॥

[16]अग्निमुपतिष्ठते—अग्निरिति ॥

पितृभ्यस्सरस्वती मनुष्येभ्यो देवी
द्वारौ मा मा सं तांप्सं नमस्सदसे
नमस्सदसस्पतये नमस्सखीनां पु-
रोगाणां चक्षुषे नमो दिवे नमः पृ-
थिव्या अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठा-

पृथिव्याः । [17]यमः । पितृभ्य इति पितृ—भ्यः ।
[18]सरस्वती । मनुष्येभ्यः । [19]देवी इति । द्वारौ ।
मा । मा । सामिति । तासम् । [20]नमः । सदसे ।
नमः । सदसः । पतये । नमः । सखीनाम् । पु-
रोगाणामिति पुरः—गानाम् । चक्षुषे । नमः । दिवे । न-
मः । पृथिव्यै । [21]अहे । दैधिषव्य । उदिति । अतः । तिष्ठ ।

[17]यममुपतिष्ठते—यम इति ॥ पितृभ्यः पित्रपचारनिमित्तात्पापात्पातु ॥

[18]सरस्वतीमुपतिष्ठते—सरस्वतीति ॥ मनुष्यद्रोहनिमित्तात्पापात्पातु ॥

[19]पूर्वे द्वारौ सदसस्संमृशति—देवी इति ॥ हे देव्यौ द्वारौ मा मा सन्तासं मा कार्ष्टम् ॥

[20]सदः प्रपद्यते—नम इति ॥ 'ऐन्द्रं हि देवतया सदः'* इति इन्द्रः सदसस्पतिः पालयिता तस्मै नमः । 'षष्ठयाः पतिपुत्र' इति सत्वम् । सखीनां समानख्यानानामृत्विजां पुरोगाणामग्रतो गन्तॄणां प्रधानानां सर्वेषामपि चक्षुषे चक्षुस्स्थानीयाय दर्शनहेतवे सवित्रे च नमः । गतमन्यत् ॥

[21]आसनाद्बहिस्सदसस्तृणं निरस्यति—अहे इति ॥ आगत्य

* सं. ६-२-१०

न्यस्य सदने सीद् योऽस्मत्पाकतर
उन्निवत उद्वतश्च गेषं पातं मां द्या-
वापृथिवी अद्याह्नस्सदो वै प्रस-

अन्यस्यं । सदने । सीद् । यः । अस्मत् । पाकत-
र इति पाक-तरः । [22]उदिति । निवत इति नि-
वतः । उदिति । उद्वत इत्युत्-वतः । च । गेषम् ।
[23]पातम् । मा । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।

हन्तीत्यहिः, अनिष्टकृत् । हे अहे तृण दैधिषव्य दिधिषु आसनधारणसमर्थम् । दधातेः कुप्रत्यये द्विर्वचनं, इषुगागमश्च निपात्यते, तस्यापत्यं दैधिषव्यम्; तत्प्रभवत्वात् । 'द्युप्रागपागुदक्' इति यत्प्रत्ययः । तादृशस्त्वं अतोस्मादासनादुत्तिष्ठ अन्यस्य सदने सीद मा अत्र स्थाः । कस्यान्यस्य? योस्मत् अस्मत्तः पाकतरः बालतरः अज्ञः तस्य सदने सीद माऽत्र सीद ॥

[22]उपविशति—उदिति ॥ निवतः न्यग्गतान् येऽस्मत्तो न्यग्भूताः तानुद्गेषम् । किंच—उद्वतश्च येऽस्मत्तः उद्गता उद्भूताः, तानपि उद्गेषं उत्क्रम्योल्लङ्घ्य उपरि गम्यासम् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः । इणः आशिषि लिङ्, आदेशश्छान्दसः, लिङ्याशिष्यङ्, अतो येयः, आर्धधातुकत्वात्सलोपाभावः ॥

[23]द्यावापृथिव्यौ समीक्षते—पातमिति ॥ हे द्यावापृथिव्यौ मां पातं रक्षतं अद्याह्नः अस्मादह्नः । यद्वा—अस्मिन् कर्मणि अह्नः अहर्निमित्तात्पापात्पातं रक्षतम् । 'सद्यःपरुत्' इत्यादिना इदमोद्येति निपात्यते ॥

पँन्तम् ॥ १४ ॥ पितरोनु प्र सँर्प-
न्ति त एनमीश्वरा हिꣳसितोस्सदः
प्रसृप्यं दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पि-
तरः पितृमानहं युष्माभिर्भूयासꣳ
सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति ते-

अद्य । अर्द्धः । [42]सर्दः । वै । प्रसर्पन्तमिति प्र-सर्प-
न्तम् ॥ १४ ॥ पितरः । अनु । प्रेति । सर्पन्ति ।
ते । एनम् । ईश्वराः । हिꣳसितोः । सर्दः । प्रसृ-
प्येति प्र-सृप्यं । दक्षिणार्धमिति दक्षिण-अर्धम् ।
परेति । ईक्षेत । एति । अगन्त । पितरः । पितृ-
मानिति पितृ-मान् । अहम् । युष्माभिः । भूया-
सम् । सुप्रजस इति सु-प्रजसः । मया । यूयम् ।
भूयास्त । इति । तेभ्यः । एव । नमस्कृत्येति न-

[24]सद इत्यादि ॥ एनं हिंसितोः हिंसितुं पितरः ईश्वराः अनमस्कृताः । तस्मात्सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेत 'आगन्त' इत्यादिना यजुषा । ततस्तेभ्यो नमस्कृत्य प्रसर्पणं कृतं भवति आत्मन आर्त्यभावाय । मन्त्रार्थस्तु—हे पितरः आगन्त आगच्छत । शपो लुक्, 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तादेशः । युष्माभिरागतैः पितृमानहं भूयासं, यूयमपि मया युष्मदागमनोपलब्धसाधुत्वेन

न्यं एव नंमस्कृत्य सदः प्र संर्प-
त्यात्मनोनांत्यैं ॥ १५ ॥
भक्षेहि माऽऽ विंश दीर्घायुत्वाय
शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे

मः—कृत्यं । सदः । प्रेतिं । सर्पति । आत्मनः ।
अनांत्यैं ॥ १५ ॥

मखो वा अन्तरिक्षात्प्रसर्पन्तं त्रयं-
स्त्रिꣳशञ्च ॥ ४ ॥

[1]भक्ष । एतिं । इहि । मा । एतिं । विश । दी-
र्घायुत्वायेतिं दीर्घायु—त्वायं । शन्तनुत्वायेतिं श-
न्तनु—त्वायं । रायः । पोषाय । वर्चसे । सुप्रजा-

सुप्रजसो भूयास्तेति । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति समासा-
न्तोसिच् ॥

इति तृतीये द्वितीये चतुर्थोनुवाकः.

---

[1]अथ भक्षानुवाकः । तत्र ग्रहणावेक्षणभक्षणादिषु यथालिङ्गं
विनियोगः । तत्र भक्षणायाह्रियमाणं सोमं प्रतिगृह्णाति—भक्षे-
हीति ॥ भक्ष्यत इति भक्षः । हे भक्ष । षाष्ठिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् । एहि आगच्छ । गुणे कृते, 'अन्तादिवच्च'
इति तस्य आङ्ग्रहणेन ग्रहणात् 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वम् ।

*18

सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरोवसो प्रि-
यो मे हृदोस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्याꣳ
सघ्यासं नृचक्षसं त्वा देव सोम

स्त्वायेति सुप्रजाः—त्वाय। एति। इहि। वसो इति। पुरोवसो इति पुरः—वसो। प्रियः। मे। हृदः। अ-सि। अश्विनोः। त्वा। बाहुभ्यामिति बाहु—भ्याम्। सघ्यासम्। [2]नृचक्षसमिति नृ—चक्षसम्। त्वा। देव। सोम। सुचक्षा इति सु—चक्षाः। अवेति।

स त्वं मामाविश भक्षितोन्तः प्रविश दीर्घायुत्वाय। तादर्थ्ये चतुर्थी। मम दीर्घमायुर्यथा स्यादिति। बहुव्रीहौ छान्दसो-न्त्यलोपः। शन्तनुत्वाय आरोग्याय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम्। पूर्ववत्सत्वम्। वर्चसे दीप्तये बलाय वा। सुप्र-जास्त्वाय शोभनापत्यत्वार्थं मामाविशेति। एहि वसो वासहेतो सर्वेषां, आगच्छ हे पुरोवसो पुरस्ताद्वसो वासयितॄणां पूर्वधनानां वा, प्रथमं मे मम हृदयस्य प्रियोसि प्रीणयिताऽसि उपकारक-त्वात्। अश्विनोर्बाहुभ्यां त्वां सघ्यासं गृह्णामि। आत्मनस्स्वातन्त्र्य-निवृत्त्यर्थमेवमुक्तम्। सघिः ग्रहणकर्मा छान्दसः॥

[2]अवेक्षते—नृचक्षसमिति॥ नॄन् चष्टे पश्यतीति नृचक्षाः। 'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ईदृशं त्वां हे देव सोम त्वत्प्रसादात् सुचक्षाः सुष्ठु द्रष्टा अहम्। पूर्ववदसुन्। अवख्येषम्। अवचष्टेराशिषि लिङ्, ख्यादेशः, लिङ्याशिष्यङ्, अतो येयः॥

सुचक्षा अर्वं रुथ्येषं मुन्द्राऽभिर्भूतिः
केतुर्यज्ञानां वाग्जुंषाणा सोर्मस्य तृ-
प्यतु मुन्द्रा स्वर्वाच्यर्दितिरनोहत-
शीर्ष्णी वाग्जुंषाणा सोर्मस्य तृप्य-

रुथ्येषम् । [3]मुन्द्रा । अभिर्भूतिरित्यभि—भूतिः । के-
तुः । युज्ञानांम् । वाक् । जुषाणा । सोर्मस्य । तृ-
प्यतु । मुन्द्रा । स्वर्वाचीति सु—अर्वाची । अर्दितिः ।
अनोहतशीर्ष्णीत्यनोहत—शीर्ष्णी । वाक् । जुषाणा ।
सोर्मस्य । तृप्यतु । एर्हि । इहि । विश्वचर्षण

[3]मन्द्राऽभिभूतिरिति प्रातस्सवने सर्वानैन्द्रान् भक्षयति । नराशंसपीतस्येति नराशंसान्—मन्द्रा मदकरी, अभिभूतिः अभिभवित्री सर्वशरीरस्य, केतुः प्रधानभूता यज्ञानां ; तदधीनत्वात्सर्वप्रवृत्तीनाम् । ईदृशी वाक् जुषाणा प्रीयमाणा सोमस्य तृप्यतु सोमेन पीतेन तृप्ता भवतु । यद्वा—सोमस्य जुषाणा सेवमाना सोममाप्रियमाणा वाक् तृप्यतु । मन्द्रा स एवार्थः । स्वर्वाची सुष्ठु अस्मदाभिमुख्येन प्रवर्तमाना । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति संहितायामकारस्स्वर्यते । अदितिः अखण्डनीया । कर्मणि क्तिन् । अनाहतशीर्ष्णी अप्रतिबद्धप्रारम्भा । 'शीर्षन् छन्दसि' इति शिरसश्शीर्षन्भावः, 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् । वाग्जुषाणेत्यादि । गतम् । हे विश्वचर्षणे विश्वचर्षणयो मनुष्याः स्वभूता यस्य स तादृशः । एहि आगच्छ । यद्वा—विश्वज्ञानहेतो अस्मानागच्छ । शम्भूः शान्तेर्नि-

त्वेहि विश्वचर्षणे ॥ १६ ॥ शंभूर्मयोभूस्स्वस्ति मा हरिवर्ण प्र चर क्रत्वे दक्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि बीभिषो मा मे

इति विश्व-चर्षणे ॥ १६ ॥ शंभूरिति शं-भूः । मयोभूरिति मयः-भूः । स्वस्ति । मा । हरिवर्णेति हरि-वर्ण । प्रेति । चर । क्रत्वे । दक्षाय । रायः । पोषाय । सुवीरताया इति सु-वीरतायै । [4]मा । मा । राजन् । वीति । बीभिषः । मा । मे ।

वृत्तिलक्षणस्य वाक्सुखस्य भावयिता मयोभूः सुखस्य भावयिता प्रवृत्तिलक्षणस्य । उभयत्रापि पूर्ववण्णिलुक् । ईदृशस्सन् स्वस्ति अविनाशेन ऊर्ध्वाधोगमनरहितः मां प्रचर प्रविश हे हरिवर्ण हरितवर्ण मनोहरवर्ण वा । क्रत्वे क्रत्वर्थम् । 'जसादिषु वा वचनम्' इति 'घेर्ङिति' इति गुणाभावः । दक्षाय उत्साहार्थं, रायस्पोषाय धनस्य पुष्ट्यर्थं, सुवीरतायै शोभनवीर्यतायै च ॥

[4]अथ परोष्णिक्, गायत्री वा—मा मा राजन्निति ॥ हे राजन् सोम मां मा विबीभिषः मा विभीषथाः ऊर्ध्वमधो वा निर्गच्छन् भीतिं मा जीजनः । व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः । यद्वा—ऊर्ध्वाधोगमनेन मां मा विभीषथाः । हेतुभयाभावात् आत्मनेपदाभावः, षुगागमश्छान्दसः । मा मे हार्दि त्विषा दीप्त्या त्वदीयया मा वधीः । हृदये भवा अभिप्राया हार्दाः, तद्युक्तं

हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायायुषे वर्चसे । वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातस्सवनस्य गा-

हार्दि । त्विषा । वधीः । वृषणे । शुष्माय । आयुषे । वर्चसे । [5]वसुमद्गणस्येति वसुमत्—गणस्य । सोम । देव । ते । मतिविद इति मति—विदः । प्रातस्सवनस्येति प्रातः—सवनस्य । गायत्रछन्दस इति गायत्र—छन्दसः । इन्द्रपीतस्येतीन्द्र—पीतस्य ।

मनो हार्दि । 'हृदयस्य हृल्लेख' इति हृद्भावः । कानि पुनस्तान्यभिप्रेतानीत्याह—वृषणे सेकसामर्थ्याय सेक्त्रे वा । उपधालोपाभावश्छान्दसः । शुष्माय बलाय आयुषे संपूर्णाय वर्चसे दीप्तये॥

[5]वसुमद्गणस्य वसुमान् गणो यस्य स तथोक्तः । अष्टौ वसवः । तत्रावयवेन समुदायो गणस्तद्वानिति मत्वर्थोपपत्तिः । कश्चिदाह—वसुमान् धनवान् गण ऋत्विक्सङ्घो यस्येति । तस्य रुद्रवद्गणस्येत्यादि अघटमानं स्यात् । हे सोम देव दीप्तिमन् ते तव मतिविदः सर्वेषां मतानि जानतः अभिमतानां लम्भयितुर्वा प्रातस्सवनस्य प्रातस्सूयत इति प्रातस्सवनं, कर्मणि ल्युट्, 'अनो भावकर्मवचने' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गायत्रछन्दसः । गायत्र्येव गायत्रं, तदेव छन्दो यस्य स्तोत्रादिषु तादृशस्य विश्वजनादित्वात्तुगभावः । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण प्रथमं पीतस्य । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रस्य सर्वदेवतामयत्वात् सर्वत्रैवमप्यन्यदेवते । नराशंसपीतस्य नरैश्शंसन्ति पानं ये भक्षणे ते नराशंसाः

यत्रछंन्दस इन्द्रंपीतस्य नराशꣳसं-
पीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपं-
हूतस्योपंहूतो भक्षयामि रुद्रवंद्गण-
स्य सोम देव ते मतिविद्रो माध्यं-
न्दिनस्य सवंनस्य त्रिष्टुप्छंन्दस

नराशꣳसंपीतस्येति नराशꣳसं–पीतस्य । पितृ-पीतस्येति पितृ–पीतस्य । मधुमत इति मधु–मतः । उपहूतस्येत्युपं–हूतस्य । उपंहूत इत्युपं–हूतः । भक्षयामि । रुद्रवंद्गणस्येति रुद्रवंत्–गणस्य । सोम । देव । ते । मतिविद इति मति–विदः । माध्यंन्दिनस्य । सवंनस्य । त्रिष्टुप्छंन्दस इति त्रिष्टुप्–

देवताविशेषाः । यद्वा—नरैश्शंसनीया नराशंसाः तैः पीतो नराशंसपीतः तस्य । यत्तेन पदेन नराशंसानामेव भक्षणं भक्षिताप्यायिता नराशंसाश्चमसाः । पूर्ववत्स्वरः, पूर्ववदेव 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पितृपीतस्य पितृभिरस्मत्पूर्वैः पीतस्य । स एव स्वरः । मधुमतः मधुररसवतः उपहूतस्य इन्द्रादिभिरनुज्ञातस्य ईदृशस्य तव अहं उपहूतः देवैस्सहभक्षिभिरनुज्ञातः भक्षयामि । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

[6]अथ माध्यन्दिने सवने—रुद्रवद्गणस्येत्यादि ॥ माध्यन्दिनस्येति । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनम् 'मध्यो मध्यन्दिनं चास्मात्' इति । तत्र भवं माध्यन्दिनम् । तस्य सवनस्य सूयमानस्य सोमस्य तव

इन्द्रपीतस्य नराशꣳसंपीतस्य॥१७
पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयाम्यादित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशꣳसंपीतस्य पितृपीतस्य मधु-

छन्दसः । इन्द्रपीतस्येतीन्द्र—पीतस्य । नराशꣳसंपीतस्येति नराशꣳसं—पीतस्य ॥१७॥ पितृपीतस्येति पितृ—पीतस्य । मधुमत इति मधु—मतः । उपहूतस्येत्युप—हूतस्य । उपहूत इत्युप—हूतः । भक्षयामि । [7]आदित्यवद्गणस्येत्यादित्यवत्—गणस्य । सोम । देव । ते । मतिविद इति मति—विदः । तृतीयस्य । सवनस्य । जगतीछन्दस इति जगती—छन्दसः । इन्द्रपीतस्येतीन्द्र—पीतस्य । नराशꣳसंपीतस्येति नराशꣳसं—पीतस्य । पितृपीतस्येति

भक्षयामीति । एवमेतादृशसोमसंबन्धात् प्रातस्सवनादयश्शब्दाः कर्मणि वर्तन्ते । गतमन्यत् ॥

[7]अथ तृतीयसवने—आदित्यवद्गणस्येति ॥ तृतीयस्य सवनस्य सूयमानस्य तव भक्षयामीति । एवं सोमविशेषणतया नी-

मत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ।
आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतस्सोम
वृष्णियम् । भवा वाजस्य संगथे ।
हिन्व मे गात्रा हरिवो गणा-
न्मे मा वि तीतृषः । शिवो मे सप्त-

पितृ-पीतस्य । मधुमत इति मधु-मतः । उपहू-
तस्येत्युप-हूतस्य । उपहूत इत्युप-हूतः । भक्ष-
यामि । [8]एति । प्यायस्व । समिति । एतु । ते ।
विश्वतः । सोम । वृष्णियम् । भव । वाजस्य ।
संगथ इति सं-गथे । [9]हिन्व । मे । गात्रा । हरिव
इति हरि-वः । गणान् । मे । मा । वीति । तीतृ-

तानि दश पदानि षष्ठ्यन्तानि । इतरथा इन्द्रपीतस्येत्याद्यघटमानं स्यात् । वैयधिकरण्यं तु क्लिष्टमिति ॥

[8]चमसानाप्याययति—आ प्यायस्वेति गायत्र्या ॥ हे सोम आप्यायस्व वर्धस्व मा भक्षित इति शेषः, समेतु संगच्छतु ते त्वाम् । कर्मणि षष्ठी । विश्वतः सर्वतः । वृष्णियं वीर्यम् । वृष्णिसंभवं वृष्णियम्, दिगादित्वाद्यत्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने अस्माकं भव तन्निमित्तं भव । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । गमेरौणादिकः स्थन् ॥

[9]भक्षयित्वा आत्मानमभिमृशति—हिन्वेति पथ्याबृहत्या ॥ तृतीयस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे हरिवः हरितवर्ण । 'मतुवसोः'

र्षीनुप॑ तिष्ठस्व॒ मा मेऽवाङ्नाभि॒म-
ति॑ ॥ १८ ॥ गा॒ः । अपा॑म॒ सोम॑-
म॒मृता॑ अभू॒मादर्श्म॒ ज्योति॒रवि॑दा-

षः । शि॒वः । मे॒ । स॒प्तर्षी॒नि॑ति॑ स॒प्त—ऋ॒षीन् ।
उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठ॒स्व॒ । मा । मे॒ । अ॒वाङ् । नाभि॑म् ।
अ॒तीति॑ ॥ १८ ॥ गा॒ः । [10]अ॒पा॑म । सोम॑म् । अ॒-
मृता॑ः । अ॒भू॒म॒ । अद॑र्श्म । ज्योति॑ः । अवि॑दाम ।

इति रुत्वम् । मे मम गात्रा गात्राणि हिन्व प्रीणय । हिवि प्रीणने, इदित्वान्नुम् । मे मदीयान् गणान् पुत्रादीन् मा वितीतृषः वितृष्णान् मा कार्षीः पुनःपुनः पातॄन् कुरु । किञ्च— शिवो भूत्वा मे मदीयान् सप्त ऋषीन् अरिषितॄन् प्राणान् शीर्षण्यान् द्वे द्वे चक्षुषी श्रोत्रे नासिके एकमास्यमिति, तानुपतिष्ठस्व । ऋषि गतौ, औणादिक इनिप्रत्ययः । उपस्थानमुपेत्य तर्पणं तदर्थं मे मम नाभिमतीत्य अवाक् अधस्तात् मा गाः मा गमः । अवपूर्वादञ्चतेः क्विनि 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[10]आदित्यमुपतिष्ठते—अपामेति त्रिष्टुभा ॥ अपाम सोमम् । पिबतेर्लुङि 'गातिस्थ' इति सिचो लुक् । अमृता अमरणाः अभूम भविष्यामः । प्रत्यक्षविरोधात् व्यत्ययेन भविष्यति लुङ् । यद्वा— 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे लुङ् । अमृता भूयास्मेत्याशास्यते, तेनैव सिचो लुक् । 'नञो जरमरमित्र' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अदर्श्म द्रक्ष्यामः ज्योतिः द्योतमानं वस्तु स्व-

म देवान् । किमस्मान्कृणवदराँतिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य । यन्मं आत्मनो मिन्दाऽभूदग्निस्तत्पुनराऽ-

देवान् । किम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । उ । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य । [11]यत् । मे । आत्मनः । मिन्दा । अभूत् । अग्निः । तत् । पुनः । एति । अहाः । जातवेदा इति जात-वे-

र्गं आदित्यं वा । छान्दसः सिचो लोपः । अविदाम ज्ञास्यामः देवान् । व्यत्ययेन च्लेरङ् । यद्वा—अविदाम लप्स्यामहे । लृदित्वा-दङ् । अत्र प्रथमस्याख्यातस्यापादादित्वान्निघाताभावः । द्वितीयं निहन्यत एव । तृतीयं पादादित्वान्निहन्यते । चतुर्थं तु स-मानवाक्ये पदात्परत्वाभावान्न निहन्यते । एवममृतभूतानस्मान् अरा-तिः शत्रुः मृत्युर्वा किं कृणवत् किं कुर्यात् । कृवि हिंसा-करणयोः, इदित्वान्नुम्, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः, लेटोऽडा-टौ, इत्यडागमः । मर्त्यस्य मरणधर्मिणो मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसा इदानीमस्मान् किमु किमेव कुर्यात् अमृतानस्मान् । विभक्तेर्लुक् छान्दसः, निघातश्च । यद्वा—अमृतेति सोम आमन्त्र्यते । तेन आमन्त्रितानामनुदात्तत्वं प्रवर्तते । धुर्वेः 'क्तिच्क्तौ च' इति क्तिच् ॥

[11]आग्नीध्रे स्रुवाहुतिं जुहोति—यन्म आत्मन इति द्वाभ्याम्, प्रथमा त्रिष्टुप् जगती वा । 'तत्' इति प्रथमपादान्तः । त्रि-पदा गायत्री । 'अग्निस्तत्पुनराहाः' इति द्वितीयः पादः । द्वि-

ह्यग्निर्जातवे॑दा विच॑र्षणिः । पुन॑र-
ग्निश्चक्षु॑रदा॒त्पुन॒रिन्द्रो॒ बृह॒स्पति॑ः । पु-
न॑र्मे अश्विना यु॒वं चक्षु॒रा ध॑त्तम॒-

क्ष्णोः । विच॑र्षणि॒रिति॒ वि—च॒र्ष॒णि॒ः । [12]पुन॑ः ।
अ॒ग्निः । चक्षु॑ः । अ॒दा॒त् । पुन॑ः । इन्द्र॑ः । बृह॒स्प-
ति॑ः । पुन॑ः । मे॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । चक्षु॑ः । ए-

तीयाऽनुष्टुप् ॥ मे मम आत्मनः यत्किञ्चित् केन चिन्निमित्तेन प्रमादादिना मिन्दा मिन्दितं गळितं स्रान्तमभूत् । 'यद्वै यज्ञस्य न्यूनं क्रियते तच्छिद्रं तेन यज्ञः पराभवति यज्ञमनु यजमानो यजमानमनु प्रजाः पशवश्च' इति दर्शनात् । मिदि स्नेहने । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । यदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम्, यथा—'एष वै यजमानः । यद्यूपः'* इति । अग्निः जातवेदाः जातानां वेदिता विचर्षणिः विशिष्टदर्शनः तत्पुनः आहाः आहरतु । छान्दसे लिङि सिचि वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥

[12]अथ द्वितीया—पुनरिति ॥ पुनः मह्यं अग्निश्चक्षुरदात् ददातु । स एव लुङ्' 'गातिस्थ' इति सिचो लुक् । इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च पुनश्चक्षुरदादित्येव । बृहस्पतेस्सुडुदात्तत्वे उक्ते । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवामपि पुनर्मे चक्षुर्दर्शनसामर्थ्यं अक्ष्योः अक्ष्णोः आधत्तं स्थापयतम् । 'ई द्विवचने' इतीकारः, स चोदात्तः, तेन 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

*ब्रा. १-३-७.

क्ष्योः । इष्टयजुषस्ते देव सोम स्तुतस्तोमस्य ॥ ११ ॥ शस्तोकथस्य हरिवत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि । आपूर्या स्था मा पूरयत प्रजया च धनेन

ति । धत्तम् । अक्ष्योः । [13]इष्टयजुष इतीष्ट—यजुषः । ते । देव । सोम । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत—स्तोमस्य ॥ ११ ॥ शस्तोकथस्येति शस्त—उकथस्य । हरिवत इति हरि—वतः । इन्द्रपीतस्येतीन्द्र—पीतस्य । मधुमत इति मधु—मतः । उपहूतस्येत्युप—हूतस्य । उपहूत इत्युप—हूतः । भक्षयामि । [14]आपूर्या इत्या—पूर्याः । स्थ । एति । मा । पूरयत । प्रजये-

[13]अथ हारियोजने धानानां भक्षणमन्त्रः—इष्टयजुष इत्यादि यजुः ॥ हे देव सोम ते तव त्वां भक्षयामि । पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी कीदृशस्य? इष्टयजुषः । इष्टमेभिरिति छान्दसः करणे क्तः । इष्टानि यजूंषि यस्य । स्तुतस्तोमस्य स्तुताः स्तोमाः यस्य । शस्तोकथस्य शस्तानि शस्त्राणि यस्य तादृशस्य, हरिवत इत्यादि । गतम्* ॥

[14]धाना निर्णिज्योत्त†रवेद्यां सन्निवपति—आपूर्या इति द्विपदया गायत्र्या ॥ आपूर्याः आपूर्णा एव यूयं स्थ । भक्षणेन न क्षयः कश्चिदस्माभिः कृतः । कर्तरि कृत्यः । यद्वा—करणे । आपूर्याः स्थ । तस्मान्मामापूरयत प्रजया च धनेन च ॥

*सं. ३-२-५.७ †ग—धानादीनि हुत्वाप्सु.

च । एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतत्ते
पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र
पितरो यथाभागं मन्दध्वं नमो वः
पितरो रसाय नमो वः पितरश्शु-

ति प्र-जया । च । धनेन । च । [15]एतत् । ते । तत । ये । च । त्वाम् । अन्विति । [16—17]एतत् । ते । पितामह । प्रपितामहेति प्र-पितामह । ये । च । त्वाम् । अन्विति । अत्र । पितरः । यथाभागमिति यथा-भागम् । मन्दध्वम् । [18]नमः । वः । पितरः । रसाय । नमः । वः । पितरः । शुष्माय ।

[15—17]तिस्रो धाना ददाति—एतत्ते ततेति ॥ 'सोमाय पितृमते'* इत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । हे तत तात एतदशनं तव ये चान्ये त्वामनुगताः । एतत्ते पितामह, ये च त्वामनुगताः । एतत्ते प्रपितामह, ये च त्वामनुगताः । इदानीं सामान्येनोच्यते—हे पितरः पितामहाः प्रपितामहाः अत्र यथाभागं मन्दध्वं तृप्यतेति ॥

[18]षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते—नमो व इति ॥ हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यनुषज्यते । शुष्मो बलम् । जीवः प्राणः । स्वधा अन्नम् । मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा । घोरः क्रूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थ्यते । हे पितरः युष्मभ्यं

*सं, १-८-५.२

ष्माय नमो वः पितरो जीवाय नमो
वः पितरः ॥ २० ॥ स्वधायै नमो
वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो
घोराय पितरो नमो वो य एतस्मि-
न्लोके स्थ युष्मा꣡ꣳस्तेऽनु येऽस्मि-
न्लोके मां तेऽनु य एतस्मिन्लोके स्थ

नमः । वः । पितरः । जीवाय । नमः । वः । पि-
तरः ॥ २० ॥ स्वधाया इति स्व-धायै । नमः ।
वः । पितरः । मन्यवे । नमः । वः । पितरः ।
घोराय । पितरः । नमः । वः । ये । एतस्मिन् ।
लोके । स्थ । युष्मान् । ते । अन्विति । ये । अ-
स्मिन् । लोके । माम् । ते । अन्विति । ये । एत-
स्मिन् । लोके । स्थ । यूयम् । तेषाम् । वसिष्ठाः ।

नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्षया नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः—पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति । ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितृलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्प्रधाना भवन्तु । ‘हीने’ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति । अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्प्रधाना भवन्तु । ये यूयमेतस्मिन्

यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मि-
ल्लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो भूयासं प्रजा-
पते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जाता-
नि परि ता बभूव ॥ २१ ॥ यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नो अस्तु वयꣳ स्याम पतयो

भूयास्त । ये । अस्मिन् । लोके । अहम् । तेषाम् । वसिष्ठः । भूयासम् । [19]प्रजापत इति प्रजा—पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । जातानि । परीति । ता । बभूव ॥ २१ ॥ यत्कामा इति यत्—कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयम् ।

लोके स्थ तेषां पितॄणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त । येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः ॥

[19]प्राजापत्यया त्रैष्टुभा गार्हपत्यमुपतिष्ठते—प्रजापत इति ॥ व्याख्याता चेयं 'सोमस्य त्विषिरसि'* इत्यत्र । हे प्रजापते तान्येतानि विश्वानि जातानि भूतानि त्वत्तोन्यः कश्चिदपि परिभवति निजेन महिम्ना व्याप्नोति । यत्कामास्ते जुहुमो वयं तदस्माकमस्तु । किं च—वयं रयीणां पतयः स्याम भूयास्मेति ॥

---

*सं. १-८-१४[10].

रयीणाम् । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यप्सु धौतस्य सोम देव ते नृभिस्सुतस्येष्टयजुषस्स्तुतस्तोमस्य शस्तो-

स्याम । पतयः । रयीणाम् । [20]देवकृतस्येति देव-कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव-यजनम् । असि । [21]मनुष्यकृतस्येति मनुष्य-कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव-यजनम् । असि । [22]पितृकृतस्येति पितृ-कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव-यजनम् । असि । [23]अप्स्वित्यप्-सु । धौतस्य । सोम । देव । ते । नृभिरिति नृ-भिः । सुतस्य । इष्टयजुष इतीष्ट-यजुषः । स्तुतस्तोमस्ये-

[20—22]शकलैश्चरन्ति—देवकृतस्येति ॥ देवादिविषये यदस्माभिः कृतमेनः अधर्मः तस्यावयजनं नाशनं असि । 'क्षेपे' इति सप्तम्यास्समासः, सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—देवादिभिरस्मद्विषये यत्कृतमेनःफलं दुःखं तस्यावयजनमसि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतेनोभे व्याख्याते ॥

[23]अथावभृथभक्षमन्त्रः—अप्सु धौतस्येत्यादि ॥ अप्सु धौतस्य प्रक्षालितस्य नृभिः मनुष्यैः चेतनैः अभिषुतस्य । इष्टयजुष

कथस्य यो भक्षो अश्वसनिर्यो गो-
सनिस्तस्य ते पितृभिर्भक्षंकृतस्यो-
पहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ २२ ॥

ति स्तुत-स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येति शस्त-उक्थ-स्य । यः । भक्षः । अश्वसनिरित्यश्व-सनिः । यः । गोसनिरिति गो-सनिः । तस्य । ते । पितृभिरिति पितृ-भिः । भक्षंकृतस्येति भक्षं-कृतस्य । उपहूतस्येत्युप-हूतस्य । उपहूत इत्युप-हूतः । भक्षयामि ॥ २२ ॥

विश्वचर्षणे त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्यार्ति स्तुतस्तोमस्य जीवाय नमो वः पितरो बभूव चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इत्यादि । व्याख्यातम्* । हे सोम देव तवेद्दशस्य यो भक्षः भक्षणं अश्वसनिः अश्वानां संभक्ता । यो गोसनिः गवां संभक्ता । 'छन्दसि वनसन' इतीन्प्रत्ययः । तस्य ते तव पितृभिः भक्षंकृतस्य । 'च्वौ' इतीत्वापवादः पूर्वपदस्य छान्दसो मुमागमः-'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतित्वात् 'गतिरन्तरः' इति तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । उपहूतस्येत्यादि । गतम्† ॥

इति तृतीये द्वितीये पञ्चमोनुवाकः.

---

*सं. ३-२-५[13], †सं. ३-२-५[5].

म॒हीनां॒ पयो॑ऽसि॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ त॒नू-
र्ऋ॒ध्यास॑म॒द्य पृष॑तीना॒ं ग्रहं॒ पृष॑ती-
नां॒ ग्रहो॑ऽसि॒ विष्णो॒र् हृद॑यम॒स्येक॑मि-

[1]म॒हीना॑म् । पयः॑ । अ॒सि॒ । विश्वे॑षाम् । दे॒वा-
ना॑म् । त॒नूः । ऋ॒ध्यास॑म् । अ॒द्य । पृष॑तीनाम् ।
ग्रह॑म् । पृष॑तीनाम् । ग्रहः॑ । अ॒सि॒ । [2]विष्णोः॑ ।
हृद॑यम् । अ॒सि॒ । एक॑म् । इ॒ष॒ । विष्णुः॑ । त्वा॒ ।

---

[1]पृषदाज्यं गृह्णाति—महीनामिति ॥ महीनां महनीयानां गवां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूः शरीरं; तत्स्थितिहेतुत्वात् । अद्येदानीं ऋध्यासं वर्धयामि त्वाम् । ऋध्नोतेः ण्यन्तादाशिपि लिङ् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् । पृषतीनां ग्रहं मरुतामश्वाः पृषत्यः । शतृवद्भावात् ङीप् । तासां गृहस्थानीयं त्वाम् । पृषतीनां ग्रहोसि; ग्राहकोसि प्रियतरत्वात् । यद्वा—पृषतीशब्देन मरुतस्त्वोपात् [रुतां स्वा ये] तद्वन्तो मरुत उच्यन्ते । मरुतां स्वभतो ग्रहस्त्वमसीति ॥

[2]विष्णोरिति विराड्गायत्री जागतगायत्री वा 'इष' इति प्रथमपादान्तः ॥ विष्णोः यज्ञात्मनः हृदयमिव प्रियोसि । कुत इत्याह—हे इष अन्नवन् । इच्छब्दात् अर्शआदिलक्षणोच्प्रत्ययः । एकं प्रधानं त्वामनु त्वया हेतुना विष्णुर्भगवान् त्रैलोक्यं विचक्रमे । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

ष विष्णुस्त्वाऽनु वि चंक्रमे भूतिर्द्ध्ना घृतेनं वर्धतां तस्यं मेष्टस्यं वीतस्य द्रविंणमा गंम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्निंयै दुग्धं यावंती द्यावांपृ-

अनुं । वीति । चक्रमे । [3]भूतिः । दुध्ना । घृतेनं । वर्धताम् । तस्यं । मा । इष्टस्यं । वीतस्यं । द्रविंणम् । एति । गम्यात् । [4]ज्योतिः । असि । वैश्वानरम् । पृश्निंयै । दुग्धम् । [5]यावंती इति । द्यावा-

---

[3]तस्य स्कन्नस्य स्वधासंभरणमन्त्रः—भूतिरिति । इयमपि विराङ्गायत्री द्विपदान्ता ॥ भूतिः तवैश्वर्यं दध्ना घृतेन वर्धताम् । तस्य तादृशस्य उद्भूतैश्वर्यस्य इष्टस्य देवानां प्रियस्य देवेभ्यो हुतस्य वीतस्य भक्षितस्य च यद्द्रविणं फलं तन्मां आगम्यात् आगच्छतु वृथा स्कन्नं मा भूदिति ॥

[4]दधिघर्ममवेक्षते—ज्योतिरिति ॥ अग्निस्त्वमसि ; प्रवर्ग्यभक्तित्वात् वैश्वानरं विश्वेषां नराणां हितत्वेन स्वामित्वेन वा सम्बन्धी वैश्वानरः आदित्यः तस्य स्वभूतमसि । अभेदेनोच्यते । पृश्नियै पृश्न्याः गोर्दुग्धं पयः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥

[5]अथ तस्य ग्रहणमन्त्रः—यावती इति चतुष्पदा बृहती ॥ यावती यावत्यौ यत्प्रमाणे यत्प्रमाणकाले वा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । उभयत्रापि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्,

थिवी मंहित्वा यावंश्च सप्त सिन्धं-
वो वि तस्थुः । तावंन्तमिन्द्र ते ॥ २३ ॥
ग्रहꣳ सहोर्जा गृंह्णाम्यस्तृंतम् । य-
त्कृष्णशकुनः पृषदाज्यमंवमृशेच्छू-
द्रा अंस्य प्रमायुंकास्स्युर्यच्छ्वाऽवमृ-

पृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । महित्वेति महि—त्वा । यावंत् । च । सप्त । सिन्धंवः । वितस्थुरिति वि—तस्थुः । तावंन्तम् । इन्द्र । ते ॥ २३ ॥ ग्रहंम् । सह । ऊर्जा । गृह्णामि । अस्तृंतम् । [6]यत् । कृष्णशकुन इति कृष्ण—शकुनः । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । अवमृशेदित्यंव—मृशेत् । शूद्राः । अस्य । प्रमायुंका इति प्र—मायुंकाः । स्युः । यत् । श्वा । अवमृशेदित्यंव—मृशेत् । चतुष्पाद इति च-

---

'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द आद्युदात्तः । महित्वा महत्त्वेन । तृतीयाया आजादेशः । यावच्च यावत्कालं सप्त सिन्धवः समुद्राः वितस्थुः विभक्ताः स्थास्यन्ति । छान्दसो वा लिट्, आत्मनेपदाभावश्च । तावन्तं तावत्प्रमाणं तावत्कालस्थायिनं तावत्कालस्थितिहेतुं वा लोकानाम्, हे इन्द्र तव ग्रहं एतं अस्तृतं अहिंसितं ऊर्जा अन्नेन सह गृह्णामि । स्तृ इति ह्रस्वान्तं धात्वन्तरं, स्तृणातेर्वा ह्रस्वत्वम् ॥

[6]अथ विकृतपृषदाज्यब्राह्मणं—यत्कृष्णशकुन इत्यादि ॥ कृष्ण-

शेच्चतुष्पादोस्य पशवः प्रमायुका-
स्स्युर्यत्स्कन्देद्यजमानः प्रमायुक-
स्स्यात्पशवो वै पृषदाज्यं पशवो
वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृषदा-
ज्यꣳ स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृ-
ह्णाति पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो
वै पृषदाज्यं प्राणो वै ॥ २४ ॥ ए-

तुः—पादः । अस्य । पशवः । प्रमायुका इति प्र—मायुकाः । स्युः । यत् । स्कन्देत् । यजमानः । प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । पशवः । वै । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । पशवः । वै । एतस्य । स्कन्दन्ति । यस्य । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । स्कन्दति । यत् । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । पुनः । गृह्णाति । पशून् । एव । अस्मै । पुनः । गृह्णाति । प्राण इति प्र—अनः । वै । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । प्राण इति प्र—अनः । वै ॥ २४ ॥ एतस्य । स्कन्दति । यस्य । पृषदा-

वर्णशकुनः पक्षी कृष्णशकुनः । पृषद्वर्णमाज्यं पृषदाज्यं पृषद्भिन्दु-बन्नानावर्णम् । अवमर्शनं पद्भ्यां स्पर्शनम् । अस्य यजमानस्य शूद्राः

तस्यं स्कन्दति यस्यं पृषदाज्यꣳ स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति हिरंण्यमवधायं गृह्णात्यमृतं वै हिरंण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्यं प्राणे दंधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषश्श-

ज्यमिति पृषत्—आज्यम् । स्कन्दति । यत् । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । पुनः । गृह्णाति । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मै । पुनः । गृह्णाति । [7]हिरंण्यम् । अवधायेत्यंव—धायं । गृह्णाति । अमृतम् । वै । हिरंण्यम् । प्राण इति प्र—अनः । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । अमृतम् । एव । अस्य । प्राण इति प्र—अने । दधाति । शतमानमिति शत—मानम् । भवति । शतायुरिति शत—

प्रमाणशीलाः मरणशीलाः म्रियतेश्छान्दस उकञ् । पशवो वै पृषदाज्यमिति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । यथोक्तेन पुनर्ग्रहणेन स्कन्नस्योपलक्षणत्वात्सर्वामेध्यत्वनिवृत्तिः । प्राणो वै पृषदाज्यमिति । पूर्ववत्ताच्छब्द्यम् ॥

[7]हिरण्यमिति ॥ एतां स्रुचमप्सु प्रवेश्य अन्यस्यां स्रुचि हिरण्यमवधाय तत्पृषदाज्यं गृह्णाति । नित्यग्रहणमिति केचित् ।

तेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठ-
त्यश्वमवं घ्रापयति प्राजापत्यो वा
अश्वः प्राजापत्यः प्राणस्स्वादेवास्मै
योनेः प्राणं निर्मिमीते वि वा ए-

आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । [8]अश्वम् । अवेति । घ्रापयति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्राजापत्य इति प्रा-जा-पत्यः । प्राण इति प्र-अनः । स्वात् । एव । अस्मै । योनेः । प्राणमिति प्र-अनम् । निरिति । मिमीते । [9]वीति । वै । एतस्य । यज्ञः । छिद्यते ।

शतमानमिति शतं मानमस्येति । शतायुः शतसंवत्सरमायुः । शतेन्द्रियः शतवीर्यः । शतत्वसंख्यायोगादायुरिन्द्रियलाभः ॥

[8]अश्वमिति ॥ अपोद्धृत्य हिरण्यमश्वमवघ्रापयति । अश्वप्राणयोः प्राजापत्यत्वादन्यतरस्यान्वये इदमभिसन्धापयतीति प्राणसिद्धिः ॥

[9]वैष्णव्यर्चेति ॥ 'विष्णो त्वं नो अन्तमः'* इत्येतामृचमनुवर्तयन् गृह्णाति पृषदाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं यज्ञात्मना विष्णुना सन्तनोति संहितं करोति । वैष्णव्येत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदा-

*सं. ३-१-१०७.

तस्यं यज्ञश्छिद्यते यस्यं पृषदाज्य॒ꣳ
स्कन्दंति वैष्णव्यर्चा पुनर्गृह्णाति य॒-
ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञेनैव य॒ज्ञꣳ सं तं-
नोति ॥ २५ ॥
दे॒वं सावित॒रेतत्ते॒ प्राह॒ तत्प्र चं सुव

यस्यं । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । स्कन्दंति ।
वैष्णव्या । ऋचा । पुनः । गृह्णाति । य॒ज्ञः । वै ।
विष्णुः । य॒ज्ञेन॑ । ए॒व । य॒ज्ञम् । समिति । तनो-
ति ॥ २५ ॥

ते पृषदाज्यं प्रा॒णो वै योनेः प्रा॒णं
द्वावि॑ꣳशतिश्च ॥ ६ ॥

[1]दे॒वं । स॒वि॒तः । ए॒तत् । ते॒ । प्रेति॑ । आ॒ह॒ ।
तत् । प्रेति॑ । च॒ । सु॒व॒ । प्रेति॑ । च॒ । य॒ज॒ । बृ॒ह॒स्प-

त्त्वं, 'उदात्तयणः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम्, 'स्वरितो वाऽनु-
दात्ते पदादौ' इति संहितायामेकादेशस्स्वर्यते । 'सावेकाचः'
इति ऋचस्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये द्वितीये षष्ठोनुवाकः.

---

[1]यत्र हि 'ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तः' इति, तद्ब्रह्मा प्रसौ-
ति—देव सवितरिति ॥ हे देव सवितः एतत्तवायं प्राह

प्र च॑ यज बृह॒स्पति॑र्ब्र॒ह्माऽऽयु॑ष्मत्या
ऋ॒चो मा गा॑त तनू॒पात्सा॒म्नस्स॒त्या
व॑ आ॒शिष॑स्सन्तु स॒त्या आकू॑तय

ति॑ः । ब्र॒ह्मा । आयु॑ष्मत्याः । ऋ॒चः । मा । गा॒त॒ ।
त॒नू॒पादिति॑ तनू॒—पात् । साम्न॑ः । स॒त्याः । व॒ः ।
आ॒शिष॒ इत्या॑—शिष॑ः । स॒न्तु॒ । स॒त्याः । आकू॑तय॒
इत्या—कू॒त॒य॒ः । ऋ॒तम् । च॒ । स॒त्यम् । च॒ । वद॒-

ब्रवीति स्तोष्याम इति । तत्प्रसुव च अनुजानीहि । प्रयज च प्रक-र्षेण यागं निर्वर्तय च । 'च वा योगे प्रथमा' इति ति-ङ्विभक्तिर्न निहन्यते । हे उद्गातारः बृहस्पतिरेवाहं ब्रह्मा, न मनुष्यमात्रः, सोहं वो ब्रवीमि । आयुष्मत्या अविनष्टया ऋचा* योनिभूतया मा गात मा अपगमत । कीदृश्या? तनूपात्साम्नः साम्नो गीतिश्शरीरं रक्षन्त्या ऋचा हि साम्नः शरीरं रक्ष्यते । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा—ऋचस्तनुं पालयतस्साम्नश्च मा गात तस्या ऋचश्शरीरमवलम्बमानादित्यर्थः । सत्या अवितथाः युष्माकमा-शिषः प्रार्थनास्सन्तु । आकूतयस्संकल्पाश्च सत्या यथासंकल्प-समाप्तयः सन्त्वित्येव । ऋतं च वदत । मानसं तथ्यमृतम् । यथा मनसाऽभिसंहितं तथा वदत । सत्यं च वदत । वाचिकं सत्यं तथ्यम् । यथा वाचा प्रतिज्ञातं तथा वदत । स्तुत गीत्या स्तुतिं निर्वर्तयत: देवस्य सवितुः प्रसवे अनुज्ञां लब्ध्वा स्तुतिं कुरुत । अत्र प्रातस्सवने—'भूरिन्द्रवन्तः स्तुत' इति विशेषमाहुः । 'भुव इन्द्र-

*अ—अविनष्टाया ऋचो.

ऋतं च॑ स॒त्यं च॑ वदत स्तुत दे॒वस्य॑
सवि॒तुः प्र॑स॒वे स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तम॒स्यूर्जं॑
मह्यꣳ॑ स्तु॒तं दु॑हा॒मा मा॑ स्तु॒तस्य॑
स्तु॒तं ग॑म्याच्छ॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रम् ॥ २६ ॥
अ॒स्यूर्जं॑ मह्यꣳ॑ श॒स्त्रं दु॑हा॒मा मा॑

त॒ । स्तु॒त । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र—स॒-
वे । [2]स्तु॒तस्य॑ । स्तु॒तम् । अ॒सि॒ । ऊर्ज॑म् । मह्य॑म् ।
स्तु॒तम् । दु॒हा॒म् । एति॑ । मा॒ । स्तु॒तस्य॑ । स्तु॒तम् ।
ग॒म्या॒त् । [3]श॒स्त्रस्य॑ । श॒स्त्रम् ॥ २६ ॥ अ॒सि॒ ।
ऊर्ज॑म् । मह्य॑म् । श॒स्त्रम् । दु॒हा॒म् । एति॑ । मा॒ ।

वन्तस्स्तुत' इति माध्यन्दिने । 'सुवरिन्द्रवन्तस्स्तुत' इति तृतीयसवने ॥

[2]अथ स्तुते स्तुतस्य दोहं वाचयति—स्तुतस्य स्तुतमसीति ॥ स्तुतस्य यज्ञस्य स्तुतं फलं त्वमसीति हे स्तोत्र त्वदधीनत्वात्तस्य । यद्वा—स्तुतस्यापि स्तुतं त्वमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमासि त्वत्तुल्यं स्तोत्रं नास्तीति । यथा—ब्राह्मणानामपि त्वं ब्राह्मण इति । स्तुतस्येति जातावेकवचनम् । तादृशं त्वां स्तुतं यथोक्तस्तुतरूपं मह्यं मदर्थं ऊर्जमन्नं दुहां दुहे । लेट्याडागमः, विकरणव्यत्ययेन शः । ततश्च स्तुतस्य स्तुतं यथोक्तं स्तुतिफलरूपं वा विशिष्टस्तोत्ररूपं मामागम्यात् आगच्छतु ॥

[3]अथ शस्त्रे शस्त्रस्य दोहं वाचयति—शस्त्रस्येति ॥ शस्त्रस्य

शुस्त्रस्यं शुस्त्रं गम्यादिन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहिं प्रजामिषम् । सा मे सत्याऽऽशीर्देवेषुं भूयाद्ब्रह्मवर्चसं

शुस्त्रस्यं । शुस्त्रम् । गम्यात् । [4]इन्द्रियावन्त इतीन्द्रिय-वन्तः । वनामहे । धुक्षीमहिं । प्रजामिति प्र-जाम् । इषम् । सा । मे । सत्या । आशीरित्यां-शीः । देवेषुं । भूयात् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-

---

शंसनफलं त्वमसि, शस्त्राणामपि वा शस्त्रमसि। तादृशशास्त्ररूपं त्वां ऊर्जं दुहे । अतो मां यथोक्तं शस्त्रमागच्छतु । अत्र ष्टुञ् स्तुतौ, शंस स्तुतौ, इत्यर्थाविशेषेऽपि गीतिविशिष्टं स्तोत्रं, ऋक्समुदायमात्रं शस्त्रमित्यवगन्तव्यम् ॥

[4]एतयोरुभयोरभ्यासं वाचयति—इन्द्रियावन्त इति । इयं पथ्याबृहती 'तृतीयश्चेद्वादशाक्षरः पथ्या' इति । द्व्यक्षरोनत्वाद्विराट् ॥ इन्द्रियावन्त इन्द्रियैरविकलैस्तद्वन्तः । 'मन्त्रे सोमाश्व' इति दीर्घत्वम् । त्वामेव वनामहे भजामहे सर्वकालम् । ते धुक्षीमहि दोहामहे त्वाम् । किम्? प्रजां पुत्रादिकां इषमन्नं तस्याश्च जीवनम् । किं च—देवेषु मे या आशीः प्रार्थना यजामी*ति सा सत्या अवितथा भूयात् पुनःपुनः यज्ञ उत्पद्यतां यागश्च प्रवर्ततामिति । अवितथं च ब्रह्मवर्चसमागम्यात् आगच्छतु । यियक्षा वर्तिष्यते इति ॥

---

*अ-यजाता इ.

माऽऽ गंम्यात् । यज्ञो बंभूव स आ बंभूव स प्र जंज्ञे स वांवृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माँ अधिपतीन्करोतु वयँ स्यांम पतंयो रयीणाम् । यज्ञो वा वै ॥ २७ ॥ यज्ञपतिं दुहे यज्ञपंतिर्वा यज्ञं दुहे स

वर्चसम् । मा । एति । गम्यात् । [5]यज्ञः । बभूव । सः । एति । बभूव । सः । प्रेति । जज्ञे । सः । वावृधे । सः । देवानाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः । बभूव । सः । अस्मान् । अधिपतीनित्यधि-पतीन् । करोतु । वयम् । स्याम । पतंयः । रयीणाम् । [6]यज्ञः । वा । वै ॥ २७ ॥ यज्ञपंतिमिति यज्ञ-पतिम् । दुहे । यज्ञपंतिरिति यज्ञ-पतिः । वा । य-

[5]यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति—यज्ञो बभूवेति ॥ इयं जगती पञ्चविधा । व्याख्याता चेयम् 'अगन्म सुवः'* इत्यत्र । यज्ञस्सम्पद्यतां, स विश्वमभिभवतु, स प्रजनयतु स प्रजास्संवर्धताम्, स देवानामधिकं पालयिता भूयात् । वयं च रयीणां धनानां स्वामिनः स्यामेति ॥

[6]अथ स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्य ब्राह्मणं—यज्ञो वा वा इत्यादि ॥ यद्वयमत्र भवति यज्ञो वा यज्ञपतिं दुहे, यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे

*सं. १-६-६[14].

यस्स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते
तं यज्ञो दुहे स इष्ट्वा पापीयान्भवति य
एनयोर्दोहं विद्वान् यजते स यज्ञं दु-
हे स इष्ट्वा वसीयान्भवति स्तुतस्य
स्तुतमस्यूर्जं मह्यꣳ स्तुतं दुहामा मा

ज्ञम् । दुहे । सः । यः । स्तुतशस्त्रयोरिति स्तुत-शस्त्रयोः । दोहम् । अविद्वान् । यजते । तम् । य-ज्ञः । दुहे । सः । इष्ट्वा । पापीयान् । भवति । [7]यः । एनयोः । दोहम् । विद्वान् । यजते । सः । यज्ञम् । दुहे । सः । इष्ट्वा । वसीयान् । भवति । स्तुतस्य । स्तुतम् । असि । ऊर्जम् । मह्यम् । स्तुतम् । दुहाम् । एति । मा । स्तुतस्य । स्तुतम् ।

इति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'वै वा वेति च छन्दसि' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । कस्तयोः प्रथम इत्याह—स इत्यादि । गतम् । यज्ञो दुह इति । तं रेच-यति । यथा गौर्दुह्यमाना क्षीरशून्या भवति, एवमयं यज्ञेन दुह्य-मानो रिक्तात्मा भवेत्, ततस्स इष्ट्वा पापीयान् भवति । अत्र दुह प्रपूरणे इति प्रशब्दः पूरणप्रतिपक्षमाह यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति, एवं प्रपूरणं रेचनमिति जानीयात् ॥

[7]य एनयोरित्यादि ॥ यज्ञोनेन दुह्यमानः पुनःपुनरुपचीय-

स्तुतस्यं स्तुतं गंम्याच्छस्त्रस्यं शस्त्रम-
स्यूर्जं मह्यं शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्यं
शस्त्रं गंम्यादित्याहैष वै स्तुतशस्त्र-
योर्दोहस्तं य एवं विद्वान् यजंते दुह
एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति ॥२८॥

गम्यात् । शस्त्रस्यं । शस्त्रम् । असि । ऊर्जम् । मह्यम् । शस्त्रम् । दुहाम् । एति । मा । शस्त्रस्यं शस्त्रम् । गम्यात् । इति । आह । एषः । वै स्तुतशस्त्रयोरिति स्तुत–शस्त्रयोः । दोहः । तम् । यः । एवम् । विद्वान् । यजंते । दुहे । एव । यज्ञम् । इष्ट्वा । वसीयान् । भवति ॥ २८ ॥

शस्त्रं वै शस्त्रं दुहां द्वाविंशतिश्च ॥७॥

मानः सदा गौरिव दोग्धुरस्योपकरोति । ततश्च स इष्ट्वा यज्ञवान् भूत्वा वसीयान् वसुमत्तरो भवति 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः । कः पुनरेतयोः दोह इत्याह— स्तुतस्येत्यादि । गतम्* । दोहमजानन्तं गोकल्पं यज्ञो दुग्धे । दोहवित्तु यज्ञमेव गोस्थानीयं सर्वाण्यभिमतानि दुग्धे । इत्थं यज्ञवांश्च भूत्वा वसयािन् भवति गोमानिव समृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

इति तृतीये द्वितीये सप्तमोनुवाकः.

---

*सं. ३-२-७२–३.

श्येनाय पत्वने स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमो विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः परिधये जनप्रथनाय स्वाहा वट्-

[1]श्येनाय । पत्वने । स्वाहा । वट् । स्वयमभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगूर्ताय । नमः । [2]विष्टम्भायेति वि-स्तम्भाय । धर्मणे । स्वाहा । वट् । स्वयमभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगूर्ताय । नमः । [3]परिधय इति परि-धये । जनप्रथनायेति जन-प्रथनाय ।

---

[1]अथ—होतॄणां संतर्पणमन्त्राः—क्रमेण श्येनायेत्यादयः ॥ तत्र सप्तधिष्ण्याः गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोरूपेणोच्यन्ते । नमस्कारान्ते वषट्कृते जुहोति । 'तृम्पन्तां होत्राः' इत्यनुवषट्कृते । श्येनाय श्येनवपुषे पत्वने पतनकुशलाय गायत्र्यात्मने स्वाहा स्वाहुतमिदमस्तु हविः । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति क्वनिप् । वाडिति सत्यनाम । स्वयमभिगूर्ताय स्वयमेव सोमपार्श्वं गन्तुमुद्युक्ताय नमः नमस्कारोयम् । नम इति पूजानाम । गुरी उद्यमने, 'श्विदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, 'स्वयं क्तेन' इति समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[2]विष्टम्भाय विष्टम्भयित्रे शत्रूणाम् । धर्मणे धारयित्रे आत्मीयानाम् । तेनैव मनिन्प्रत्ययः । शेषं समानम् ॥

[3]परिधये परितो धात्रे सर्वतो रक्षित्रे जनानाम् । जनप्रथनाय जनैः प्रथनीयाय जनानां वा प्रथयित्रे ॥

---

*सं. ३-२-८[4].

स्स्वयमभिगूर्ताय नमं ऊर्जे होत्रा-
णाꣳ स्वाहा वट्त्स्वयमभिगूर्ताय न-
मः पयसे होत्राणाꣳ स्वाहा वट्त्स्व-
यमभिगूर्ताय नमः प्रजापतये मन-
वे स्वाहा वट्त्स्वयमभिगूर्ताय नम
ऋतमृतपास्सुवर्वाट्त्स्वाहा वट्त्स्व-

स्वाहा । वट् । स्वयमभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगू-
र्ताय । नमः । [4]ऊर्जे । होत्राणाम् । स्वाहा । वट् ।
स्वयमभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगूर्ताय । नमः ।
[5]पयसे । होत्राणाम् । स्वाहा । वट् । स्वयमभिगू-
र्तायेति स्वयं-अभिगूर्ताय । नमः । [6]प्रजापतय
इति प्रजा-पतये । मनवे । स्वाहा । वट् । स्वय-
मभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगूर्ताय । नमः । [7]ऋतम् ।
ऋतपा इत्यृत-पाः । सुवर्वाडिति सुवः-वाट् ।
स्वाहा । वट् । स्वयमभिगूर्तायेति स्वयं-अभिगू-

[4]ऊर्जे अन्नभूताय होत्राणामन्नहेतवे वा ॥

[5]पयसे पयस्स्थानीयाय पयसो हेतवे वा ॥

[6]प्रजापतये स्रष्ट्रात्मने प्रजानाम् । मनवे यस्येमा मानव्यः प्रजाः तदात्मने ॥

[7]ऋतं यज्ञात्मा । हे ऋतपाः यज्ञस्य पालयितः । हे सुव-

यमभिगूर्ताय् नमस्तृम्पन्तां॒ होत्रा
मधोर्घृतस्य यज्ञपतिमृषय एनसा
॥२१॥ आहुः । प्रजा निर्भक्ता अनु-

ताय । नमः । तृम्पन्ताम् । होत्राः । मधोः । घृत-
स्य । [8]यज्ञपतिमिति यज्ञ—पतिम् । ऋषयः । ए-
नसा ॥ २१ ॥ आहुः । प्रजा इति प्र—जाः । नि-
र्भक्ता इति निः—भक्ताः । अनुतप्यमाना इत्यनु—

वोढ् अग्नेरादित्यस्य स्वर्गिणां वा वोढः यस्त्वमृतात्मा तस्मै स्वाहा स्वाहुतमस्तु । 'वहेश्च' इति ण्विः । तृम्पन्तां तृप्यन्तु । होत्रास्सप्ताप्येता अनुक्रान्ताः । मधोः मधुरसस्य घृतस्य च । 'चतुर्थी चाशिषि' इत्यादिना षष्ठी, सुहितयोगलक्षणा वा । तृम्प तृप्तौ, तौदादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

[8]पञ्च वैश्वकर्मणानि जुहोति—यज्ञपतिमित्यादि ॥ सर्वाश्चैतास्त्रिष्टुभः पूर्वयापूर्वया परा अनुषक्ता भवन्ति, नान्त्याः । प्रथमतृतीयौ पादौ द्वितीयचतुर्थाभ्यां न युज्यते, द्वितीयस्तु तृतीयेन युज्यते, चतुर्थ उत्तरस्याद्येन युज्यते, अन्त्या त्वविकृतैव । 'घोरा ऋषयः' इति द्वितीया । 'अनन्यान् सोमपान्' इति तृतीया । 'ये भक्षयन्तः' इति चतुर्थी । 'नमः पितृभ्यः' इति पञ्चमी । तत्र प्रथमा—यज्ञपतिं यजमानमृषय आहुः एनसा । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । एनस्स्वनमित्यर्थः । किं सर्वदा? नेत्याह—यदा प्रजा निर्भक्ता निर्भागा दुर्गता अनुतप्यमाना हीनैश्वर्या भवन्ति प्रजा इति ऋषय आहुः । तप

तप्यमाना मधव्यौ स्तोकावप तौ
रराध । सं नस्ताभ्याꣳ सृजतु वि-
श्वकर्मा घोरा ऋषयो नमो अस्त्वे-

तप्यमानाः । मधव्यौ । स्तोकौ । अपेति । तौ । रराध । समिति । नः । ताभ्याम् । सृजतु । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । [1]घोराः । ऋषयः । नमः । अस्तु । एभ्यः । चक्षुषः । एषाम् । मनसः । च ।

ऐश्वर्ये, दैवादिकः, अनुशब्दो धात्वर्थहानिं द्योतयति, व्यत्ययेन श्यन उदात्तत्वम् । यद्वा—तप सन्तापे, इत्यस्य भौवादिकस्य कर्मणि यक् । यदा प्रजा निर्भक्ता दुःख्यमाना पापेन भवन्तीति । अधुना तमेवास्यापराधं स्वयमेव दर्शयति—यस्मादयं मधव्यौ तौ मासौ स्तोकौ स्तोतव्यौ ज्योतिष्टोमकालत्वात्प्रशस्तौ अपरराध अपराद्धवान् । तत्र यागस्याकरणमेव तयोरपराधः । मधुः वसन्त ऋतुः; मधुभूयिष्ठत्वात् । तस्यावयवौ मासौ मधव्यौ चैत्रवैशाखौ । 'मये च', 'मधोः' इति मधुशब्दात् मयडर्थे अवयवे यत्प्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात्ताभ्यां मधव्याभ्यां मासाभ्यां नः अस्मान् संसृजतु संयुक्तान् करोतु विश्वकर्मा विश्वं करणीयं यस्य स प्रजानां पतिः वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यष्टॄन् अस्मान् करोत्वित्यर्थः । तत्रत्येन यागेन संसर्गः ताभ्यां संसर्ग इत्युच्यते ॥

[1]अथ द्वितीया—ये घोरा ऋषयः एभ्यो नमोस्तु । प्राणा वा ऋषयः । किं च—एषामृषीणां चक्षुषो मनसश्च सन्धौ

भ्यः। चक्षुष एषां मनसश्च संधौ बृहस्पतये महिषद्द्युमन्नमः। नमो विश्वकर्मणे स उ पात्वस्माननन्यान्त्सोमपान्मन्यमानः। प्राणस्य

संधाविति सं-धौ। बृहस्पतये। महि। सत्। द्युमदिति द्यु-मत्। नमः। नमः। विश्वकर्मण इति विश्व-कर्मणे। सः। उ। पातु। अस्मान्। [10]अनन्यान्। सोमपानिति सोम-पान्। मन्यमानः। प्राणस्येति प्र-अनस्य। विद्वान्। समर इति सं-अरे। न।

सन्धाने महि महति महनीये वा यत् सत् सीदन् भवति द्युमत् दीप्तिमत् यथा तथा सीदति यस्तत्र तस्मै बृहस्पतये नमः। द्युमते वा। बृहतां पतिः बृहस्पतिः परमात्मा। सुङ्खावुक्तौ। चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणमिन्द्रियार्थम्। मनसा संयोजने यस्सीदतीति नमस्कारविशेषणं वा। महि, सत्, द्युमत्, इति पदत्रयं, महत् शोभनं दीप्तिमच्च नमस्कुर्म इति। किं च—नमस्तस्मै विश्वकर्मणे स एव पात्वस्मान्॥

[10]अथ तृतीया—अनन्यान् आत्मनोऽपृथग्भूतानस्मान्त्सोमपान् पीतसोमान् मन्यमानः प्राणस्यात्मनो विद्वान्। कर्मणस्सम्प्रदानत्वात्पूर्ववत् षष्ठी। यद्वा—प्राणस्यानन्यान्मन्यमानः। एवं तत्पुरुषपक्षे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति, तस्माद्बहुव्रीहिर्व्याख्येयः। अनन्यानन्यरहितान् मद्व्यतिरेकेणान्य एषां नास्तीति मन्यमानः प्राण-

विद्वान्त्स॑म॒रे न धीर॑ एन॑श्चकृ॒वान्म॑-
हि॑ व॒द्ध ए॑षाम् । तं वि॑श्वकर्मन्न् ॥
३० ॥ प्र मु॑ञ्चा स्व॒स्तये॑ ये भ॒क्ष-
य॑न्तो न वसू॑न्यानृ॒हुः । यान॒ग्नयो॑-

धीर॑ः । एन॑ः । च॒कृ॒वान् । म॒हि । व॒द्धः । ए॒षाम् ।
तम् । वि॒श्व॒क॒र्म॒न्निति॑ विश्व-क॒र्म॒न्न् ॥३०॥ प्रेति॑ ।
मु॒ञ्च । स्व॒स्तये॑ । [11]ये । भ॒क्षय॑न्तः । न । वसू॑नि ।
आ॒नृ॒हुः । यान् । अ॒ग्नय॑ः । अ॒न्व॒तप्य॑न्तेत्य॑नु-अ-

स्यात्मनो बलस्य ज्ञाता समरे न सङ्ग्राम इव धीरः शूरः पुरुषः स यथा पाति तथाऽस्मान् पातु । यद्वा—समरेण धीरो यथा बद्धो भवति तथा एनः पापं चकृवान् कृतवान् पुरुषः एषां भूतेन्द्रियाणां संघट्टने समरस्थानीये महि महत् बद्धो भवति ततो निर्गन्तुं न शक्नोति । तं हे विश्वकर्मन् प्रमुञ्च तेनैनसा मुक्तं कुरु स्वस्तये अविनाशाय । 'द्व्यचोतस्तिङः, इति दीर्घत्वम् ॥

[11]अथ चतुर्थी—'धिष्णियाः' इति द्वितीयपादान्तः । ये वयं भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव अदन्त इव वसूनि धनानि आनृहुः पूजितवन्तः न तैरिष्टवन्तः, अपि तु कुक्षिस्थानीयायां पृथिव्यां संचित्य निहितवन्तः । यद्वा—वसूनि भक्षयन्तः यागार्थेन व्ययेन नाशं युञ्जन्तः नानृहुः यागार्थं न संगृहीतवन्तः अर्हा न बभूवुः वसूनाम् । 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादौ अर्हेः निपात्यते । यांश्चास्मान् धिष्णिया अग्नयः अन्वतप्यन्त अस्मद्विषये अनुतापं कृतवन्तः अहो शोच्या एते मिथ्याकारिण इति । एवं ये अयष्टारः दुर्यष्टारश्च

न्वर्तंप्यन्त धिष्णया इयं तेषामव॒या दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा । नमः पितृभ्यो अभि

तंप्यन्त । धिष्णयाः । इयम् । तेषाम् । अवया । दुरिष्ट्या इति दुः—इष्ट्यै । स्विष्टिमिति सु—इष्टिम् । नः । ताम् । कृणोतु । विश्वकर्मेति विश्व—कर्मा । [12]नमः । पितृभ्य इति पितृ—भ्यः । अभीति । ये ।

तेषामस्माकं संभाव्यमानप्रमादानां संबन्धिनी इयमिष्टिर्यागः अवया विनाशयित्री । कस्य? दुरिष्ट्यै दुरिष्ट्याः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उपलक्षणत्वादयागस्य च । अयागनिमित्तस्य दुरिष्टिनिमित्तस्य च एनसो विनाशायायं यागः क्रियते इति । 'अवे यजः' इति ण्विन्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति सोर्डादेशः, उत्तरपदस्यानच्त्वान्नोपहन्यते । यथा प्राची प्रतीची । स्विष्टिमिति वक्ष्यमाणत्वादियमितीष्टिरुच्यते इति गम्यते । तामिमामस्माकमिष्टिं अनिष्टिदुरिष्टिपरिहाराय कृतां स्विष्टिं शोभनामिष्टिं कृणोतु करोतु विश्वकर्मा विश्वकृद्देवः । अनिष्टिदुरिष्टिनिवारणसामर्थ्यं शोभनत्वमिष्टेः । प्रत्ययान्तविशेषणत्वे सोर्गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, धात्वर्थविशेषणत्वेऽपि गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति संहितायां ततः पर इकारस्स्वर्यते ॥

[12]अथ पञ्चमी—नमः पितृभ्यः तेभ्यः ये नोस्मान् अभ्यख्यन् आभिमुख्येन पश्यन्ति । छान्दसो लुङ्, 'अस्यति' इत्या-

ये नो अख्यंन् यज्ञकृतो यज्ञकांमा-
स्सुदेवा अंकामा वो दक्षिणां न नीं-
निम मा नस्तस्मादेनंसः पापयिष्ट।
यावंन्तो वै संदुस्यास्ते सर्वे दाक्षि-

नः । अख्यन्न् । यज्ञकृत इति यज्ञ—कृतः । यज्ञ-कांमा इति यज्ञ—कामाः । सुदेवा इति सु—देवाः । अकामाः । वः । दक्षिणाम् । न । नीनिम । मा । नः । तस्मात् । एनंसः । पापयिष्ट । [13]यावन्तः । वै । सदुस्याः । ते । सर्वे । दक्षिण्याः । तेभ्यः । यः ।

दिनाऽड् । यज्ञकृतः यज्ञं कृतवन्तः यज्ञकामाः भूयोपि यज्ञं कर्तुमिच्छन्तः । 'शीलिकामि' इत्यादिना णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सुदेवाः शोभनदानाः अकामाः इच्छाद्वेषरहिताः । तेभ्यो नमः । उभयोरपि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संप्रति प्रत्यक्षवदुच्यते—वः युष्मदर्थं दक्षिणां लक्षणया यज्ञ एवोच्यते । यज्ञ नीनिम न नीतवन्तः । यद्वा—अकामा वयं प्रमादात् यज्ञं कृतवन्तः । तस्मादयागनिमित्तादेनसः पापात् नोस्मान्पापयिष्ट मा पापान् कर्तुमिच्छत । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति क्यच्, 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः, तदन्तात् लुङ् । नयतेर्लिटि द्विर्वचने धात्वभ्यासयोर्विपर्ययः ॥

[13]अथ वैश्वकर्मब्राह्मणम्—यावन्त इत्यादि ॥ गतम् । दक्षिण्याः दक्षिणार्हाः । 'कडंकरदक्षिणाच्छ च' इति यत् ॥

ण्योस्तेभ्यो यो दक्षिणां न ॥ ३१ ॥
नयेदेभ्यो वृश्च्येत् यद्वैश्वकर्मणानि
जुहोति सदस्यानेव तत्प्रीणात्यस्मे
देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान्पुत्रो

दक्षिणाम् । न ॥ ३१ ॥ नयेत् । एति । एभ्यः । वृश्चेत । यत् । वैश्वकर्मणानीति वैश्व-कर्मणानि । जुहोति । सदस्यान् । एव । तत् । प्रीणाति । [14]अ-स्मे इति । देवासः । वपुषे । चिकित्सत । यम् । आशिरा । दम्पती इति । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः । जायते । विन्दते । वसु । अथ ।

[14]आशीरवनयति—अस्मे इति चतसृभिः ॥ अत्र द्वे जगत्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । तत्र प्रथमा—'वसु' इति तृतीयपादान्तः ॥ हे देवासः देवाः । 'आज्जसेरसुक्' । वपुषे शोभनाय रूपाय अस्मे अस्मान् चिकित्सत निर्दोषान् कुरुत । 'गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्' व्यत्ययेव परस्मैपदम् । कीदृशायेत्याह—यमिति । लिङ्गव्यत्ययः । वामं कमनीयं कल्याणं आशिरा अवनीयमानया दम्पती जाया-पती पत्नीयजमानौ । दासीभारादिः । अश्नुतः । व्यत्ययेन पर-स्मैपदम् । तादृशाय वपुषे अस्मान् चिकित्सत अस्माकं वपुषे चिकित्सया गुणोत्कर्षं कुरुत । कीदृशं यत् वामं वननीयं आ-शिरा दम्पती अश्नुत इति । घोळा नाम* दधिविशेषः आशीः

*अ—मादो नाम.

जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा
एधते गृहः । आशीर्दाया दम्पती
वाममश्नुतामरिष्टो रायस्सचताꣳ स-

विश्वे । अरपाः । एधते । गृहः । [15]आशीर्दायेत्याशीः—दाया । दम्पती इति । वामम् । अश्नुताम् । अरिष्टः । रायः । सचताम् । समोकसेति सं—ओक-

---

दोहनपात्रस्थमेव घनीभवति । न शीर्यत इत्याशीः 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादौ निपात्यते । किं च—युष्मच्चिकित्सया अस्माकं पुमान् पुत्रो जायते जायताम् । द्वयोरुपादानं प्रशंसार्थम् । वसु चास्मान्विन्दते विन्दतां प्राप्नोतु । अथ अनन्तरं विश्वे । व्यत्ययेन बहुवचनम् । विश्वोऽपि गृहः गृहवासी जनः अरपाः अपापः एधते वर्धताम् । यद्वा—अथशब्दो यथेत्यस्यार्थे । यथा चिकित्सिते दम्पती वाममश्नुतः, पुमान्पुत्रो जायते, वसु च विन्दते, गृहजनश्चापाप एधते तथा चिकित्सतेति ॥

[16]अथ द्वितीया—आशीर्दायेति ॥ 'सह' इति तृतीयपादान्तः । आशीर्दाया आशिरं दत्त इत्याशीर्दाया दम्पती पत्नीयजमानौ वामं कल्याणं अश्नुताम् । दय दानगतिरक्षणेषु; 'कर्मण्यण्', 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । दधातेरेव वा विजन्तात्तेनैव सूत्रेण याजादेशः । दानं चावनयनमेव । यज्ञो वा आशिरा लक्ष्यते । किं च—अरिष्टः अहिंसितः रायो धनम् । रातेर्घञ्, रायः । बहुवचनं, व्यत्ययो वा । सचतां दम्पती समोकसा एकगृहौ अवियुक्तौ । किं च—योऽयं यजमान आ-